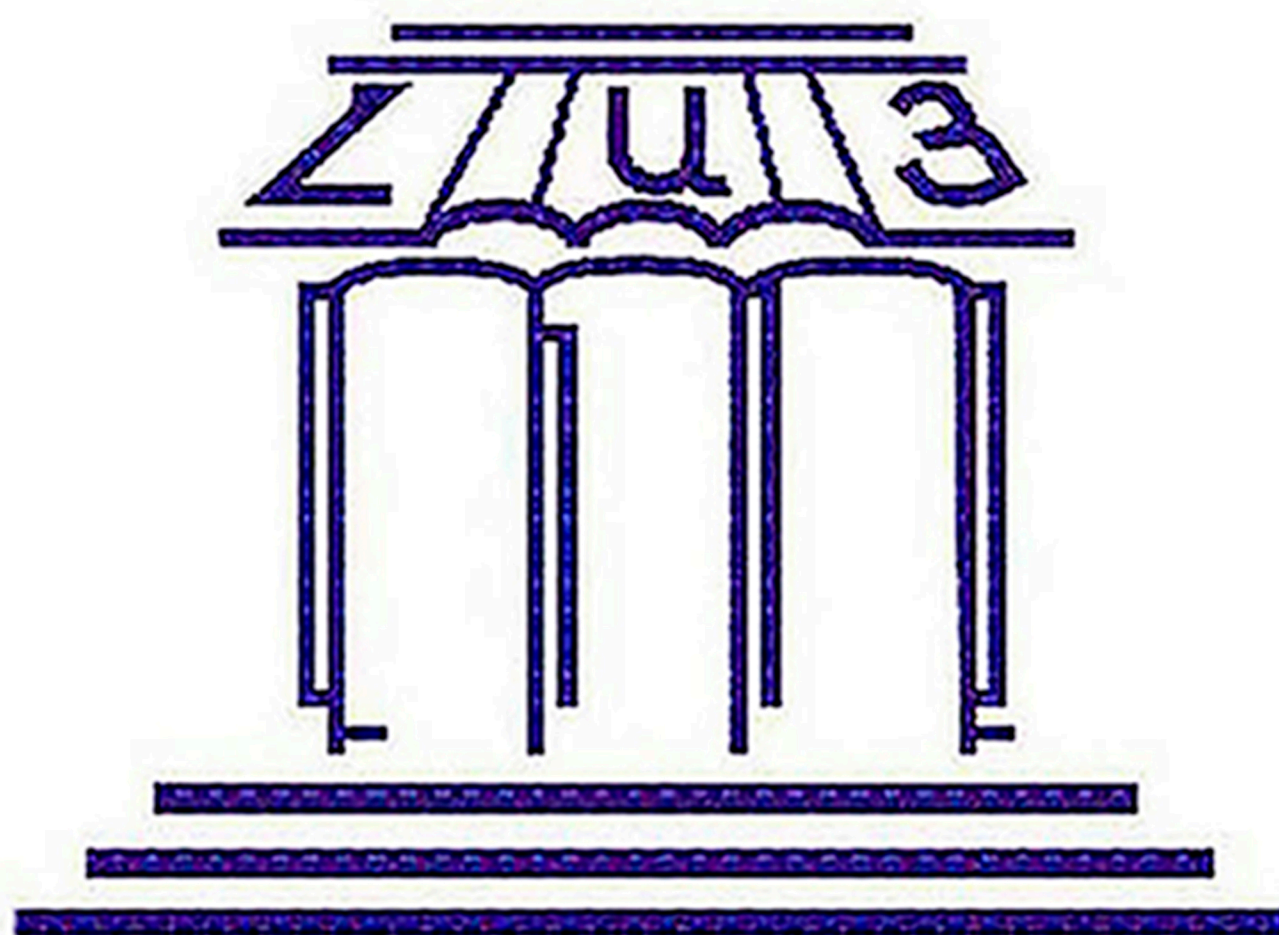

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Մույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նշ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ԳՐ. ՂԱՓԱՆՑՅԱՆ -/ից յո. Ժ հ-ւ-ւ

491.99-54
12-53

յո. Գ. յո-Լ Կապույտ

4/5 38թ.

«ՀՆԵԱԲԱՆԱԿԱՆ»

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՄԻ ՔԱՆԻ ՄՆԱՅՈՐԴՆԵՐ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

— «ԱՌԻԻԾ», «ՄՈՐՄ», «ԽԼԷԶ»

21807

ՅԵՐԵՎԱՆ
1927

Արտատպութուն Հ. Ս. Խ. Հ. Գիտության յեւ
Արվեստի Բնատիտուաի Տեղեկագրի № 2-ից:

A $\frac{\text{III}}{881}$

«ՀՆԵԱԲԱՆԱԿԱՆ» ՄԻ ՔԱՆԻ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Նախ՝ մի քանի խոսք վերնագրի մասին:

Լեզվական «հնեաբանություն» ասելով՝ մենք հասկանում ենք լեզվի «մեռած» յերևույթների հայտնաբերումն ու հետազոտումը, ինչպես վոր այդ գործ է ածվում, որինակ, Մառի կողմից, իսկ բնագիտական այդ հորջորջումը («պալեոնտոլոգիա») պիտի ընդգրկի, ըստ իս, լեզվի մեջ վոչ միայն նշանակողական կողմը՝ սեմանտիկան, այլև ձևաբանությունն ու հնչաբանությունը: «Հայերենի» տակ բնականաբար հասկանում ենք ամբողջ հայ լեզվական խումբը, այսինքն՝ գրաբարը և միջնադարյան ու արդի հայերենները իրենց բարբառներով:

Լեզվական հնեաբանությունից մենք վերցնում ենք այստեղ հինգ դեպք, վորոնք վերաբերում են հնչաբանության և մասամբ՝ ձևաբանությանն ու սեմանտիկային: Դրանցից յերկուսը հնդեվրոպական ծագում ունին, իսկ մյուս յերեքը՝ հարեթական («խալդա-ուրարտական»), — մի յերեվույթ, վոր գալիս է ավելի ևս պնդելու մեր լեզվի «խառն» (Mischsprache) լինելը: Նիշվող այդ լեզվական յերևույթները, հատկապես առաջին չորսը, հանդես են գալիս պատմականորեն իբրև մեռած, քարացած մնացորդներ թե՛ գրաբարի շրջանում և թե՛ հետագայում, այսինքն՝ դրանք (չորսը) կենսագործող են յեղել մինչև V-րդ դարը, յերբ գիտակցվել են, գործածվել են և կարող եյին անալոգիայով նման նոր տեսակները առաջ բերել:

Վերլուծենք նախ հնդեվրոպական ծագում ունեցող առաջին յերկու հնեաբանական մնացորդները:

I. w (ւ) ՀՆԶՅՈՒՆԻ ՆԵՐՄՈՒԾՈՒՄԸ

Նախապատմական ժամանակաշրջանում յեղել է մի մոմենտ, յերբ մեր լեզուն յուր օրմատների և մասամբ բների մեջ մտցրել է այդ w (ւ) սոնանտ հնչյունը: Իբրև դրա դրդապատճառ կարելի յի վերցնել, ըստ իս, միայն շեշտը: ձևաբանական վոչ մի ազդակ մենք այդտեղ չենք տեսնում, նման, որինակ, արիական vrddhi կոչված որենքին: Հավանորեն, արտասանական սկզբնական «նյութապաշարը» բաշխվել է ավելի քիչ վանկերի վրա, և վեր-

ջին շեշտավոր վանկը, ստանալով W, դառնում է յերկրարբառ («դիֆտոնգ»): Այսինքն. յեթե վերցնենք դիցուք մի mati-արմատը, վորը նշանակում է 'մոտենալ', և դեն ձգելով դրա վերջին ձայնավորը՝ արմատը դարձնենք փակ վանկով մի հնչական միավոր, այն ժամանակ դրա մեջ, ձայնավորից յետո, առաջ է գալիս W (ւ) հնչյունը և ստացվում է mawt (մաւտ > մօտ) նոր ձևը:

Մոտավոր անալոգիա կարելի չէ բերել, որինակ, ուսերենից, յերբ несли դառնում է нёс (նես-լի > նեսս > նյոս) կամ ведро > вёдра, звезда > звёзды և այլն, ուր շեշտի պատճառով առաջ է գալիս օ հնչյունի ներմուծումը, անկախ վանկերի քանակից և հապավումից:

Մառը յուր 1903 թվին հրատարակած գրաբարի քերականության մեջ („Грам. др. арм. языка“, СПб, 1903, էջ 26, § 33) մի խիզախ մփտք եր արժարժում, այն է, վոր նախագրաբարյան յերկար $\bar{a}$, $\bar{e}$, $\bar{o}$ ձայնավորները մեր գրի պատմական շրջանում, այսինքն՝ գրաբարում, վեր են ածվել յերկրարբառների—«այ» յեվ «աւ» ($=\bar{a}$), «է» ($=\bar{e}$) յեվ «եւ» ($=\bar{e}$), «ոյ» ($=\bar{o}$), թեպետ որինակներ և ապացույցներ նա չի բերում: Մենք հակառակ պրոցեսսն ենք ընդունում, այսինքն, վոր սովորական ձայնավորները (վոչ յերկար) գտնվելով բառի վերջին փակ վանկում և շեշտ ստանալով, իրրե հաջորդ վանկի հապավման հետևանք, յենթարկվում են աճման, այն է՝ յերկրարբառացման W սոնանտի հավելումով:

Բայարմատների (կամ բայաբների) այդկերպ փոփոխվելը, իրրե հընչական փաստական նոր դրություն, իմաստարանորեն ևս առաջ է բերում և ստեղծում մեծմասամբ չեղոք գոյականներ, սերված կրավորականի նախկին անցյալ դերբայի նշանակությունից, ինչպես, որինակ, գրտ-անեմ < *գիտանեմ (հմմտ. եգիպտ. 'գտավ') բայարմատից ստացվում է գիւտ, վորը սկզբում ունեցել է կրավորականի անցյալ դերբայի նշանակություն ($=$ գտնված, найденное), յետո դարձել է չեղոք գոյական ($=$ գյուտ, находка), կամ որինակ, հես-ում ($=$ հյուսել) բայը և հեւս ($=$ հյուս) գոյականը, վորը սկզբում նշանակել է 'հյուսված' և յետո՝ 'հյուս' (сплетенное, плетение, плетка):

Իհարկե, բայարմատը կարող է ունենալ և ներգործական նշանակություն, ինչպես, որինակ, լաւատես կարող եր նշանակել գրաբարում թե՛ 'լավ տեսնող' և թե՛ 'լավ տեսնող': Յեվ դրա հիման վրա յե, վոր հին «գաղել» բայը ($=$ ծածկել, թաղցնել), պահված մնալով միայն բարբառներում, տվել է յուր ժամանակին փակ վանկում *գաւղ > *գօղ > գող ձևը, իրրե 'ծածկող, թաղցնող', այսինքն՝ ներգործական իմաստով և վոչ կրավորական:

Կան դեպքեր, յերբ այդ աճեցման պրոցեսսը կատարվել է գոյականների սկզբնական (նախնական) արմատում, ուր նշանակության փոփոխության վոչ մի հետք անգամ չի կարող լինել, ինչպես, որինակ, artasu- > artaws-ր կամ areco- (arecu-) > arewc և այլն:

Թվենք մի առ մի բոլոր այն դեպքերը, յերբ ականահայտնի յե W սոնանտի այդ հնչական «ինտերվենցիան»:

1. Առեւծ < առեծո- կամ առեծու-, հնդեվր. *reg₁- արմատից և նշա-

նակում է 'թագավոր, իշխան' = լատին. *rēx* (*rēg-is*), սանսկր. *rājān* ('առջան') id., տե՛ս ստորև, հոգվածիս II-րդ մասը՝ «Ստուգաբանություններ, § 1:

2. Արտաւար < արտասու-բնից, վորը յեղել է հին **trasu-* < **tarsu-* = հուն. *δακρυ*, լատին. *lacruma* (< *dacruma*), վերին հին գերման. *trahan* „Thräne“ (< **drak₁nu-*), միջին հին գերմ. *traher* < **trahru* ձևից, և այլն և այլն (տե՛ս Hübschmann, Arm. Gram., էջ 425-426):

3. Գիւտ ձեւը չպիտի համարել անմիջապես հնդեվրոպականից մնացած, ուր մեր „ւ“ հնչյունը փոխված է իբր թե հնդեվր. *u*-ից (հմտ. արիական *vindati* 'գտնում է', գերմ. *finden*). դա ևս մեր նիշած հնչաբանական (> իմաստաբանական) յերևույթի նոր կազմությունն է:

4. Գող պիտի գրել հին ձևով *գաւղ* > *գօղ*, ինչպես և ճիշտ գիտել և Մառը (Грам. др. арм. яз., էջ 10, ծան. 2). առաջացել է գաղեմ բայից, վորը այժմյան բարբառներումն է միայն մնացել (Թավրիզ, Ջուղա, Ղարաբաղ, Շամախա)¹, իսկ գրաբարում այդ „գաղեմ“ արժատից կազմված է „գաղտ“ բառը և ածանցով (վորից „գաղտնի“). հմտ. այդ „գաղ“ - արժատի հետ լեռն. *welts* 'խաբած', *welts* 'ի գուր', լիտով. *pri-vil-ti* 'խաբել' (տ. ArmGr., էջ 431):

5. Մաւտ > մօտ (=մոտ, *близъ*) առաջացել է հին „մատ“ - արժատից, վորը նշանակել է 'մոտենալ' = գրաբ. „մատչիմ—մատեայ“ (? > հընդ-յեվր. **madə*-կամ **modə*-, վորը մյուս լեզուներում չի մնացել):

6. Հեւս > հիւս (=հյուս) առաջացել է „հես-ում“ բայից (=հյուսել), վորից կա նաև „հեսկ, հեսկի“ գոյականը (=հյուսած բան՝ չվան՝ կապ), դարաբ. հեսկի 'սրունքի փաթաթան, սոնապան' (Աճառ., 655):

7. Յաւտ > յօտ (=հոտած՝ կտրած ճյուղ) առաջացել է „յատ-եմ“ բայից = արարատ. *կտել*). ածանցյալ ձևերն են՝ յատուկ, յատոց (=հոտոց, *կտոց*):

8. Թաւն > թօն (=թացություն) առաջացել է «թան-ամ» բայից (=թրջել), վորի անցյալ կատարյալն է „թացի“:

9. Արաւտ > արօտ առաջացել է „արած-եմ“ բայից „ծ“ հնչյունի ղեզաստիբիլացիայով (ծ = տս):

10. Աղաւթ > աղօթ առաջացել է „աղաչ-եմ“ բայից „չ“ հնչյունի ղեզաստիբիլացիայով (չ = թշ):

11. Ամաւթ > ամօթ — „ամաչ-եմ“ բայից նույն ձևով:

12. Ծանաւթ > ծանօթ — *ծանաչ-եմ հին ձևից, վորը դարձել է „ճանաչեմ“, բայց աորիստը՝ ծանեայ. ծագումը հնդեվրոպական է (**g₁en-* 'знать, *gnosco*, *kennen*...): Հմտ. ըստ նոր ձևի կազմության արար. ճանանչ 'ծանոթ, *знакомый*:

13. Ակաւս > ակօս հնուս նշանակած պիտի լինի, ըստ իս, 'փխրացրած, մանրացրած (հողաշերտ)' և առաջացած „կաս-ում“ բայից, վորը նշանակում է 'կամեմ', *МОЛОТИТЬ*:

14. Գոլ պիտի գրել հին ձևով „գաւլ > գօլ“, սերելով „գալ-“ արժատից, վորից կա նաև „գաղ-ջ“ բառը -ջ՝ ածանցով, ինչպես՝ շուրջ — շուռ,

¹ Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն գաղառական բառարան, Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 216:

երջանիկ—երանի, վերջ—վեր, ստերջ—լատ. *sterilis* և այլն:

15. Գեղ > գիւղ (= դյուղ) առաջացել և „գեղ“ արմատից. հմմտ. սեռական „գեղջ“, վորից „գեղջուկ“ (ինչպես՝ այր — առն — առնական):

16. Թիւր > թիւր (= թյուր, ծուռ) առաջացել և „թերի“ ածականից, վորից նաև „թերեհամ“ (= ոտաբանալ, отчуждаться), թեպետ ինքը „թերի“ բառը կազմվել և „թեր“ (= կոզմ) գոյականից:

Այս մեր նիշած հնչական որևէքին են յենթարկվել թերևս—ա) մաւր (> մօր) բառը, վոր նշանակում և ‘տղմուտ, ճահճուտ տեղ’ (հմմտ. նաև „Մեծամօր“ — Սեվջուր գետի անունը) և դուրի հայկական համասարարժեքն և գերմաներեն *Moos* բառի (‘болото, топь’), յերկուսն էլ հնդեվր. *mar- բնից(?). б) բաւղ > բօղ մի տնհայտ *բաղ-եմ բայից ‘ծածկել’ նշանակությամբ. в) -առաւտ > -առօտ (համ-առօտ, կարճ-առօտ), իրրև բառամաս, առաջացել և *-առած ձևից, ինչպես „արօտ“-ը > „արած հւմ“ բայից, իսկ այդ *-առած նախածինը կարող էր նշանակել կամ ‘վերցրած’ կամ ‘ստված’. թերևս ալաշկերտցոց և մշեցով ‘ճշնարօտ’ բառը նման կազմություն ունենա (= ճիշտ առած, ճիշտ ասած)¹: Համեմատիր նմանապես մեր տաւն > տօն բառը, վորը Մառը կապակցում և հին վրաց ღანა „ծանա“ (= званый пир, праздник) բառի հետ և մեր -խրախ-ճան“ բառի յերկրորդ մասի հետ²:

Արդյոք, այդ W սոնանտի „ինտերվենցիոն“ ազդեցությունը չէ, յերբ մեր հին «ուսյալները», ինչպես Hübschmann և հորջօրջում, հունարեն ω („ոմեգա“) յերկար օ հնչուներ վերարտադրել են հայերեն „ով“ գրությամբ, ինչպես՝ ովկիանոս, Թովմաս, Յակովբ և այլն, ուր „վ“ տառը գործ և ածվել թերևս „ւ“ սոնանտի փոխարեն, վորպեսզի „ու“ (= ուս, ւ. լատ. u.) չստացվի և չկարգացվի՝ ուկիանոս, Թոււմաս, Յակուր և այլն. և հետևապես „ով“ գրությունը, իրրև օ հնչյունի յերկարացման նշան, պիտի կարդալ իրրև OW, այսինքն՝ ոուկիանոս, Թոոււմաս, Յակուուր և այլն:

Մենք կարծում ենք, վոր վերեվում բերված որինակաները միանգամայն բավական են ապացուցելու W սոնանտի այս նախագրաբարյան դերը փակ վանկում, վորով առաջ և գալիս, թեպետ սպորադիկ ձեւով, մի նոր հնչական որենք՝ շեշտի հետեւանքով առաջացած աճում, „յերկրարբառացում“:

II. an-նԱԽԱԾԱՆՑ (‘վրա, վրայով, դեպի’).

Գրաբարից և մեր բոլոր բարբառներից հայտնի յե, վոր գոյություն ունի ժխտական ան-նախածանցը, ինչպես, որինակ, անտեղի, անտէրունչ, անգեղ, անմեղ, անգէտ և այլն բառերի մեջ: Սակայն, կան վորոշ քանակու-

¹ Ուրինակ. «Ճանձը դու ես կերել.— Զէ, ճշնարօտ, խարած չեմ ես» տեւ, Սահ. վ. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1910, էջ 442:

² Տեւ Н. Марр, Яфег. элементы в языках Армении, II, СПб, 1911, ИИАН, էջ 471, ուր բերված որինականերին պիտի ավելացնել նաև մենգրեթական ღან «ճան-» արմատը (‘приглашать, звать’, տեւ I. Кипшидзе, Грамм. мингрельского (иверского) языка, СПб, 1914, էջ 387-388):

թյամբ բառեր թե՛ գրաբարում և թե՛ մեր բարբառներում, ուր դոյություն ունի, ըստ իս, մի այլ նախածանց, վոր ժխտական իմաստ չունի: Այդ ան- նախածանցը գրաբարյան շրջանում իսկ մեռած տարր եր, հասնելով մեզ հարկավ սոսկ իբրև քարացած մի մնացորդ, իբրև իսկական պալեոնտոլո- գիական մի նստվածք: Համեմատական հնախոսական մեթոդը, ըստ իս, բավարար չափով հնարավորություն և ընձեռում՝ վերականգնել այդ ան- նախածանցի վաղեմի ֆունկցիան և նշանակությունը, ի նկատի ունենալով, իհարկե, հասած նյութը. այդ կողմից նիշելի յե բարբառների առաջնու- թյունը՝ հանդեպ գրաբարի: Բայց, նախապես բերենք բոլոր դեպքերը —

1. Անձեռոց, անձեռոցիկ — գրաբարում նշանակում և ‘ձեռքի սրբիչ, сапожка՝ և կազմված և ան-ածանցից յեվ ձեռ(ք) բառից (= ձեռքի վրա, ձեռքի համար):

2. Անոտնեայ — գրաբարում նշանակում և ‘թագավորական գահի կամ աթոռի տակի պաշտվանդան՝ (տե՛ս Ամատ., եջ 38)¹, առաջացել և անոտին պարզ ձևից (= վոտքի տակ, վոտքի համար):

3. Անոտք — գրաբարում, ըստ. Առձ. Բառարանի, նշանակում և ‘վոտ- քին կողմը, վոտքին ծայրեն դուրս. թուրք. այագ թարաֆա՝:

4. Անկողին — գործ և անվում թե՛ գրաբարում և թե՛ արդի բարբառնե- րում և մեզնից անցել և քրդերին kulin ձևով. բուն նշանակությունն և ‘կողքի վրա, կողքի համար՝:

5. Անոռի — ‘կաշիյե լայն փոկ՝ վոր ձիուն պոչին տակեն և գավակին վրայեն անցնելով՝ համեաին յերկու կողմերուն կապված և՛ (Հ. Աճառ., Գավ. բառ., եջ 106): Հմմտ. արարատյան վոռտէն և խոյեցոց „ոռատայ“ — id. (Ամատ., 704):

6. Անբահի — մշեցոց մոտ նշանակում և ‘բահակոթի վրա հազցրած տա- փակ փայտը, վորի վրա վոտքը դնելով՝ զարկելով փորում են. տաճկ. թափշագ՝ (Ամատ., եջ 61, „ասպարակ“ բառին կից):

7. Անթուկել — մոկացոց և վանեցոց մոտ նշանակում և ‘նետել, շալըր- տել, դուրս նետել, արմունքով հրելով վար ձգել՝ (Աճառ., 99). արմատն և „թորկել“, վորը գործածական և մի շարք բարբառներում ‘թողուլ, ձգել՝ նշա- նակությամբ (ibid., 376) և, հատուկ լինելով միայն Հայաստանի այդ հարա- վային բարբառներին², ըստ իս, սեմական փոխառություն պիտի լինի = արաբերեն كثر, „թարաքա-հու“ (‘он оставил его’):

8. Անթիել — խարբերդցիների մոտ նշանակում և ‘թոնիրին կողին կըպ- ցված լավաշը ինքնին փրթելով թոնիրին մեջ իյնալը՝ (Աճառ., եջ 99). կազմ- ված և «թափել» բայի չեղոք նշանակությունից (‘ընկնել, падать’), վորը գործածական և և այժմյան արարատյանում (որինակ, աշտար. «հողը թափեց վրին», «դեղձերը թափել են տակը» և այլն):

¹ Գործ և անվում Գր. Խալաթյանի հրատարակած «Գիրք մնացորդաց»-ում (Մոսկվա, 1899) այսպես. «Եւ արար արքայ զաթոռն փղոսկրեայ և պատեաց զնա ոսկւով քաջաւ, և վեց աստիճան աթոռոյն ոսկւով պատեալ, և անոտնեայ մի ոսկի աթոռոյն» (տե՛ս Ամատ., եջ 38):

² Գործ են անում Ալաշկերտ, Արձեշ, Բուլանըխ, Բաղեշ, Խլաթ, Մոկ, Մուշ, Սասուն, Սուրմալու, Վան (տե՛ս Աճառ., եջ 376):

9. Անձողել (փոխանակ՝ անցողել) — վանեցոց մօտ ունի նույն նշանակութիւնը, ինչ վոր արար. «ցողել — կաթոտ, թանոտ ամանների ողողելը» (Ամատ., 646): Հմմտ.՝ անցող (Ապար., Սիփ.) — խնոցին հարելուց յետոյ րա մեջ լցրած ջուրը, վորով ողողում են» (Ամատ., 40 = մշեցոց «ցողուցք»), «ցողուանք (Մուշ. Ապրն, Շրկ, Ալշկ.) — կաթոտ անոթեղենների լվացած ողողած ջուրը» (ibid., էջ 646)¹:

10. Անթեղել — նշանակում է (Արբ., Երև., Խրբ., Ղրբ., Մանխա)՝ կրակին մնացորդները տաք մոխիրին մեջ ծածկել՝ մյուս որվա համար՝ իսկ Տրապիզոնում՝ հավկիթի, շաքանակի, դետնախնձորի վրա ելն տաք մոխիր քաշել՝ տակը խորովելու համար (Աճառ., 98): Ինչպես տեսնում ենք, այդ գործածութիւնների բուն հիմնական նշանակութիւնն է՝ տաք մոխիրի տակ մի բան ծածկել: Սակայն, նփրկերացոց և թերևս արարատյան բարբառը տալիս են ավելի ընդհանուր նշանակութիւնը, այն է «անթղել (նփրկերտ՝ Մուֆարդին) = թաղել, ընդհանուր իմաստով, որինակ — «կուժը գետինը անթղեց» (ibid., 99): Արարատյան բարբառում այժմ գործ են ածում (Վղրշ., Աշտր.) «անթըխտել» բայը, իբրև մի բան՝ տակով անել, ծածկել, անհետացնել և փոխաբերաբար՝ մի բան կլանել, հափշտակել (ըստ իմ ստուգման). Աճառյանը տալիս է «անթթխել, անթխթել» յերկու ձևերը, այն ինչ Ամատունու բառարանը և Պ. Պոռոյանի գրվածները տալիս են միայն «անթթխել» ձևը²: Նփրկերացոց «անթղել»-ը և թերևս արար. «ան-թըղ-տ-ել» բայը միասին վկայում են՝ տակով անել, ծածկել՝ ընդհանուր նշանակութիւնը: Ծագումը գալիս է կամ «թաղ-ել» սովորական բայից առ՝ «վրա, տակը՝ նախածանցով, կամ զուտ գովառական «թեղ» գոյականից, վոր նշանակում է՝ կամեած, բայց դեռ հարդը հմաքրած ցորենի դեղ՝ (Բիւթ. Երև. Խրբ. Ղզխ. — տես Աճ., 357)³: Հետևապես անթեղել > անթղել > անթըղտել բայը սկզբում նշանակել է թեղի (թմբի) տակ անել, վրան թեղ (հողաթումբ) քաշել՝ կամ թաղել (= накрыть, подкрыть):

11. Անդցել — մշեցոց մօտ նշանակում է՝ «գթալ, խըղճալ» (Աճ., 97), վորը, թերևս, կազմած լինի առ- և տած-եմ՝ հոգալ, պետ ընել (գրաբարունիս և միայն մնացել) ձևերից:

12. Անդլել — արարկիրցոց մօտ նշանակում է՝ «հիվանդի մը տաքության մեջ զառանցելը» (Աճ., 96 — 97): Հմմտ. արարատյան դէլը տալ «զառանցել» (մ՝ հնչյունով), վորը Աճառյանը «ընդ ալ» ձևից է սերում (ibid.):

13. Անտըկել — Նոր-Բայազետում և Վաղարշապատում նշանակում է

¹ Աճառյանի բառգրքում «անցողել (անցող)» ձևը չկա, բայց կա պարզ «ցողել» բայը ընդհանուր նշանակութեամբ՝ ջրով շփել՝ լվանալ, всполоснуть, ինչպես — «ցողուել (Եփղոկիա, Մալկարա, Պոլ., Տրապ.), ցողուել (Սիփրիսխառ) = ողող տալ, Ղարաբաղում՝ քիչ մը ջրով լվալ՝ (էջ 851): Բոլորի արմատն է իհարկե՝ ցող (роса), վորից կա նաև. «ցողալ անձրեին շաղալը, շատ բարակ տեղալը (Խարբ.), կաթիլ, կայլակիլ (Ակն)». Պոլսում՝ ցողել՝ շատ թեթև անձրեկ, (ibid., 1059):

² Ամատ. էջ 32. «անթըթխել — մի բան զողունի պահել, թազցնել (գրպանում, ծոցում, քղանցքի տակ և այլն)». տես նաև Աճ., էջ 99. «Անթթխել (Երև.) — թաքուն կերպով կամացուկ մը գողնալ»:

³ Աշտարակում այդ թեղը կաղմվում է յերկար թմբի նման, ինչպես այդու թումբը: Արդյոք այդ «թեղ»-ը սեմական «թիլ» նույնիմաստ բառի փոխառութիւնը չէ:

«տակով անել, ծածկել» (ըստ իմ հարցմունքի), առ - և «տակ» ձևերից։

14. Անգտել—Մանխայում նշանակում է (Աճ., 95) «խիստ հայհոյել», վորը կապում են «անագ» (=олово) բառի հետ (ibid.), իբրև թուրքական նման բայի թարգմանություն ('qalaylamaq 'անագով զօծել', փոխար. 'կոշտ մը հայհոյել')։ Ըստ իս, ավելի հավանական է այդ «անգտել» բայը կապել «անկտի» (Ջավախք) բառի հետ, վորը նշանակում է 'ջրկիրների լծակ' (Ամատ., 37)¹, ինչպես հիմա արար. բարբառում ասում են «կոթել» 'կշտամբել, վիրավորել' «կոթ» գոյականից, իսկ «անկտի» բառի հետ մենք կը համեմատեյինք «կետի» (Երև.)—գավազան, մահակ, հաստ փայտ» (Աճ., 569)։ Սակավ հավանություն կա -gätel յերկրորդ մասը կապակցել գրաբարի «կտտեմ...չարչըր-կել, կճել, խայթել, ծակծկել» բառի հետ։

15. Անկոսնեմ || անգոսնեմ—գրաբարում նշանակում է 'վար զարնել, արհամարհել'. նմանապես «անկուշեմ || անկուշնեմ»—'աքացել, վայր քցել'։ Առաջին ձևից կազմված է նաև «անգոյսք»—'կիցք, աքացի', վորը, ըստ իս, ուղղելի յե «անկոյսք»։ Դրա արմատը գոյացել է, հավանորեն, առ-նախածանցից 'դեպի այն կողմը, դեպի մի բանի վրան' և կույս 'կողմ' գոյականից, այնպես վոր սպասելիք անկուսեմ ձևը պիտի նշանակեր 'նետել դեպի այն (վարի) կողմը, устранять'։ «Անգոյսք»-ը (< անկոյսք) այնպես է կազմված «անկուսեմ» սկզբնաձևից, ինչպես «անոտք»-ը՝ մի գործածված, բայց չպահված «անոտնեմ» նախաձևից և ինչպես արար. և մշեցոց «անծերք»-ը (Ամատ., 101) 'սանտրի ատամների վրա թել կամ մազ փաթաթած՝ վոջիկները և անիծները հանելու համար, թերևս, կազմված լինի մի «անծերել» բայից (Աշտարակում՝ անծէրք), թեպետ մանազկերտցիք² ասում են «անծքեր», վանեցիք «անծկերտ» և դարար. «անծկեղ տալ» (Աճ., 101)։

Մեր բերած որինակաները, յեթե վոչ բոլորը, գեթ նշող մեծամասնությունամբ միանգամայն հաստատում են, ըստ իս, այդ առ-վրա, վրայով. դեպի այն կողմը՝ նախածանցի գոյությունը, վորի համար մեր բարբառները ավելի շատ որինականեր են պահել, քան գրաբարը,—մի յերևույթ, վոր գալիս է նորից հատկանշելու մեր բարբառների ուսումնասիրություն կարևորությունը։

Այդ առ-նախածանցը յեղել է նախագրաբարյան հնագույն շրջանում կենդանի գործածականը և գիտակցելին։

Սակավաթիվ մնացած նմուշներից այն կարելի յե մակարերել, վոր՝ դրվելով գոյականների վրա (անձեռոց, անբահի, անոռի, անկողին)՝ նա նշանակել է մոտավորապես 'վրա, վրայով, համար, իսկ դրվելով բայերի վրա նշանակել է 'դեպի այն կողմը՝ տակը, վրան' (հիմտ. անթուկել, ան-

¹ Հիմտ. «ակտի» (Ախլք.) յերկար և հաստ փայտ, վոր ջրկիրը ուտերուն կը զարնե և վորուն երկու ծայրերեն կը կախվին ջրի դուլերը» (Աճ., 68), «կնտի (վան) սանդիտոն [վար-սանգ], հավանգի կոթ» (ib., 582)։

² Տանս գաղթական մանազկերտցի կանայք իրենց հաղորդած այդ «անծքեր»-ը բացատրում են իբրև «անիծ-քերոզ»։ Աճառյանն ել յուր բառգրքում արմատը «անիծ»-ն և վերցրել (անիծ-կերտ, անիծ-կեղ), բայց չի՞ կարելի, արդյոք, բնդունել, վոր արար. և մշեցոց «անծերք» ձևը յեղել է սկզբնականը և դրափոխությունը դարձել է «անծքեր», իսկ վերջինս > «անծկերտ», և հնչյունի հավելումով։ Անհասկանալի կը մնա, սակայն, դարաբաղցոց «անծկեղ» ձևը։

թփել, անցողել, անթեղել, անդցել):

Հայոց այդ ան- վերականգնելիք ածանցի ծագումը հնդ-յեվրոպական է, և դրա համարժեքներն են այլ լեզուների գրեթե նույն գործածության նախաածանցները—հուն $\alpha\nu\alpha$ — $\beta\epsilon\rho\epsilon\chi$, $\rho\omicron$, $\rho\epsilon\rho$, գոթական ana — $=$ գեր. an ‘մոտ, վրա’, սանսկ. ana — $id.$ և այլն:

Դրվելով թե գոյականների վրա (տրական հոլովով) և թե բայերի՝ այդ ան- նախաածանցը այժմ մեզ համար հանդիսանում է իրեն հնագույն այդ նախադրարարյան դերովն ու նշանակությամբ սոսկ իբրև մի իսկական լեզվա—պալեոնտոլոգիական մնացորդ, նման վերոնիշյալ W սոնանտի յեր-բեմնի «ինտերվենցիոն» դերին:

III. ՍՊԻՐԱՆՏՆԵՐԻ («ՇՆՋԵՂՆԵՐԻ») ԱԼՏԵՐՆԱՑԻԱՆ ԲԱՌԱՍԿԶԲՈՒՄ

$$\check{s} \parallel h (x), \check{z} \parallel y, s(c) \parallel y \dots$$

Մեր լեզվում կան վորոշ քանակությամբ բառեր, վորոնք մի ժամանակ յենթարկվել են ձայնափոխական այս որենքին— $\check{s} \parallel h (x), \check{z} \parallel y, s(c) \parallel y$: Ինչպես տեսնում ենք, մի կողմից շչային և սուլիչ հնչյուններն են (շ, ժ, ս, ծ), իսկ մյուս կողմից՝ շնչեղները (հ, խ, յ):

Այս ալտերնացիան կատարվել է հայկական հողի վրա, այն ել՝ գրարարյան շրջանից շատ առաջ, և բառարմատներին պատճառել է նոր նշանակողական նրբություն, առաջ բերելով նոր հոմանշություններ: Արդյոք, արտացոլվել է այստեղ մեր նախկին բարբառների հնչափոխական դերը, այդ մենք դժվարանում ենք ասել, վորովհետև այդ յերևույթը կարող եր լինել թե շարունակությունը Հայաստանի «նախարիական» տարբեր լիզուների ազդեցության և թե կարող եր նաև հետագայում, անկախ կերպով, առաջ գալ, իբրև արդեն «հայկական» լեզուների ստեղծագործություն:

Թվենք մի առ մի մեր հավաքած այն բոլոր բառերը, վորոնք իրենց սկզբում կրում են մեր նիշած այս հարեթական հնչափոխական որենքը, վորը յուր հերթին հատուկ է յեղել սիրիլանտ և սպիրանտ հարեթական լեզվաճյուղերին¹: Վերցնենք նախ $\check{s} \parallel h$ ալտերնացիան և ապա $\check{s} \parallel x$:

$$\check{s} \parallel h$$

1. Շոգի (=գոլորշի) $\parallel$ հոգի: Առաջին բառի հետ կա նաև ածանցյալ «շոգոլի» նույն իմաստով (‘գոլորշի, շոգ, գոլ, հառաչանք՝ ԱռԲ.), իսկ յերկրորդ «հոգի» բառի հետ կա «ոգի» ($id.$), առանց h շնչյունի, ինչպես

¹ Սիրիլանտ ճյուղը հարեթական կովկասում բաժանվում է յերկու ստորաբաժանումների՝ սուլիչ և շչային. առաջինն է բուն «քարթականը», իսկ յերկրորդը՝ ճանա-մեզրեկականը. առաջինին հատուկ է «ս, զ, ծ, ձ, ց», իսկ յերկրորդին՝ «շ, ժ, ճ, ջ, չ»: Սիրիլանտ ընդհանուր ճյուղի $s(u)$ և $\check{s}(z)$ հնչյուններին համապատասխանում է սպիրանտ ճյուղի (=մասամբ սվանական է և հայերենը)՝ h հնչյունը, սիրիլանտ ճյուղի $z(q), \check{z}(\partial)=$ սպիր. y (յոտա), սիր. $\varphi(y), \check{\varphi}(z)=$ սպիր. x (խ), սիր. $c(\partial), \check{c}(\acute{\alpha})=$ սպիր. k (վր. y), սիր. $j(\acute{\alpha}), \check{j}(\partial)=$ սպիր. $\gamma(q)$:

ունենք՝ հորթ և որթ (теленок), հաւատամ և աւատամ, հսկայ և սկայ և այլն: Ծագման տեսակետից՝ նախաձև «շողի»-ն հավանորեն առաջացած էինի «շող» ('տաք') արմատից, ինչպես՝ գոլորշի < գոլ-ից:

2. Շունչ || հունչ-ք, վորոնցից—շնչեմ || հնչեմ: Ըստ ծագման, նախաձև «շունչ»-ը յեղել և հին արտասանությամբ «շունջ», վորը պիտի համարել իվերական *šuri* («շուրի»)՝ душа, дух, запах՝ ձևի համապատասխանը հայերենում (ը || ջ ալտերնացիայով), ինչպես՝ կինջ (> կինձ) = մինդր. ԼՅՋՐ («դեջի»)՝ «винья», ալանջ = մինդր. ԿՄՋՐ («կուջի»)՝ վրաց ყურ (kuri), ճանջ = մինդ. Թ-ՅՅՋՐ (մ-ճաջ-ի)՝ վրաց Թ-ყურ (մ-ձեր-ի) և այլն: Հայերենում ևս կա այդ «ը || ջ» որենքը, ինչպես—մարմաջ, արար. մրմունջ՝ 'կսկիծ' և արար. մռռ 'կսկիծ, վոխ', —գողգոջ և գող-ամ, —պաղպաջ-եմ և գավառական պլպլալ, պղպղալ, — ճառ-ա-գայթ և ճա ճանջ (ճառ- || ճա(ն)ջ), ուր այդ «ճառ»-ը (=луг) այնպես և հարաբերում կազմությամբ գավառական «ճառագիլ» բային (= 'արեին կամ ասողերուն լիափայլ ճառագայթելը, լուսավորելը', (Ակն. Ապ. Երե. Լ. Ղ. Ղրբ. Պլ..., տես Աճառ., 707), ինչպես «նոր»-ը հարաբերում և «նորոգ-եմ» ձևին, ձայնավորների պրոդրեսսիվ ասսիմիլացիայով: Անշուշտ նման կազմություն և հնչափոխություն ունին՝ բողբոջ, տրտունջ և բնաձայնական՝ շրշունջ (> շշունջ), մրմունջ՝ 'бормотание' (հմմտ. շան մոմոալ-ը), խրխինջ (= վրաց *xirxini*) և այլն:

3. Շողոր-որթ || ողոր 'моление, лесть': Վերջինս առաջացել և *հողոր սկզբնաձևից, կորցնելով «հ» շնչյունը, ինչպես մառնանշված—հողի > ողի, հորթ > որթ, հավատամ > ավատամ և այլն: Մառը այդ «շողոր- || ողոր» ձևերը համեմատում և վրաց სლექა (սլեքա)՝ 'гладить, делать мягким' և սեմական «խլկ» արմատի հետ (վորը մնացել և արաբերենում և հերբայեցիկներում, հմմտ. արար. خلق 'гладкий')²: Բայց հայերենում կա նաև 'յղկել' արմատը, վորը, ըստ իս, նույն շլկ || հլկ > յլկ խմբին և պատկանում:

4. Շարալ 'փտտած արյուն, թարախ' || հալալ: Վերջինս գործ և ածվում Բուլանըխի բարբառում (Ամատ., 383) և նշանակում և 'կնոջ դաշտան, արյունահոսում': Վրացիք յերևի մեզնից են փոխ առել შალლი (շալալի) և შარავი (շարավի) 'гной, материя из ран' (Чубин., Груз.-рус. сл., СПб, 1887, էջ 1393):

5. *Շերդ- (*շարդ-) || *հերդ- (*հարդ-): Այս հնագույն բայարմատը, իրեն արտասանական հին ձևով, նշանակել և, ըստ իս, ընդհանրապես 'ճեղքել, spalten, раскалывать', հետո նաև 'կտրել, խզել': Առաջին *շերդ- (*շարդ-) շչային ձևը պահել են—a) շերտ 'ջարգած փայտ, կտոր (արար. 'ծղան'), ցանկի ցից', վորից շերտավոր 'տապարավոր, տիգավոր'. b) շառտ-եմ 'ճեղքում': c) շեշտ 'սուր, կտրուկ' rd > sd (> st) փոխանցմամբ, ինչպես՝ կորդ > կոշտ. d) ջարդ-եմ թե գրաբարում և թե բարբառներում (Երե. Պլ.

¹ Այդ ասուղարանությունները (շունջ, ալանջ, ճանջ) Մատինն են:

² См. Н. Марр, Осн. табл. к грам. др.-гр. яз., 1908, էջ 6, ծան. 8: Արարատյան բարբառում գործ են ածում սղալի 'շոյել, гладить по волосам', վորը, ըստ իս, վրացերենից «սլեքա» փոխառությունն է. հմմտ ըստ այդ «սղ < սթ» — սղալ 'ошибка' «սխալ»-ից:

Ղրբ. Տփ...) հավանորեն նույն sard- բնից առաջացած լինի ($> *ժարդեմ > \text{ջարդեմ}$), նշանակության քիչ փոփոխմամբ: Այս շշտյին խմբին և պատկանում և դարար. շղարջ կամ շղարթ ($> \text{շղարթ}$) բառը, վորը նշանակում և 'ձմերուկի, սեխի և լն յերկարությամբ կտրված շերտ', «ղ» հնչյունի նոր դարգացմամբ: Յերկրորդ *հերդ- (*հարդ-) ձևը 'ճեղքել $> \text{կտրել} > \text{խզել} > \text{խուզել}$ ' նշանակողական փոխանցումներով պահել են—ա) հերծ-ում հերծանեմ (անց. կատ. հերծ-ի) 'ճեղքել, պատռել', հմմտ. հերծ-ած 'պատռվածք հողի, ակոս, առվակ', հերծ-ում 'աղանդ, раскол', հերծ-ա-թե 'թևերը ճեղք ունեցող (թռչուն)' և լն, ուր „հերծ-“ ձևը այնպես և առաջացել նախկին *հերդ-ից ($j < d$) ինչպես՝ հեղծ-նում (հեղծ-անիմ) և խեղդ, յործ-անք և յորդ, նա-խանծ (հարեթ. na- ածանցով) և խանդ, արար. բլնծորել $< \text{բլնդորել} < \text{բնդորել}$) և այլն. b) գավառական հերթ-ել (Արբ.) 'ծառը յօտել' (Աճ., 656), վորը գործ և ածվում նաև Աշտարակում նույն խմատով,—հարթ-ել 'ծառին ճյուղերը կամ տերևները կտրտել (Արարկ.)', բուրդը կտրտել, խուզել (Կարին), տես Աճ., էջ 642. c) գավառական հերթ 'очередь' (Երև. Ղգ. Ղրբ. Տփ., էջ 656) բառը, անշուշտ, մեր հերդ- 'կտրել' արմատին և պատկանում, նշանակելով 'մաս, բաժին', ինչպես ուսաց раз 'անգամ' և разить || резать 'կտրել', բայց կա և վրացերեն ხვედრი (խվեգրի) 'часть, доля; надел' (Чуб., 1743): Իսկ յեթե ընդունենք, վոր *հերդ- արմատը կարող եր իրեն հ շնչյունը կորցնել, ինչպես հոգի $> \text{ոգի}$, հորթ $> \text{որթ}$ և լն, այն ժամանակ կը ստանայինք *erd նոր ձևը, վորը, հավանորեն, պահված և գրաբարի երթիթ 'սեպ, клин' բառի մեջ (հմմտ. колоть և клин), այնպիսի հնչական փոփոխությամբ՝ գուտ գավառական, ինչպես, որինակ, գրաբարի որդ $> \text{որդի}$ 'գավակ' ձևը դարձել և վանեցոց մոտ «որէթ» ('վորդի, գավակ', Աճ. 863)¹. Իսկ վոր գրաբ. «որդ» ձևը (առանց «ի» վերջավորության) նախնականն եր, քան պատմական «որդի»-ն, դրա համար հմմտ.—օրիորդ, այգորդ, որսորդ..., ինչպես արար. «իրն ալ սարիլ» = ճանապարհի վորդի $> \text{ճանապարհորդ}$ ²:

6. Ծուռ (ժուռ) || հիռ: Առաջին «շուռ» ձևը գործ և ածվում թե գրաբարում և թե արդի բարբառներում և «ջ» ածանցի հավելումով տալիս և մի նոր ձև ևս՝ շուրջ, ինչպես—գու - գաղջ, վեր - վերջ, երանի - երջանիկ և այլն. «ժուռ»-ը գործ և ածվում միայն մեր բարբառներում (Ախլ. Ախք. Ակն. Խրբ. Կր. Վն..., տես Աճ., 394) և նշանակում և 'պտույտ': Իսկ յերկրորդ «հիռ» ալտերնացիոն ձևը տալիս և միայն գրաբարը, ինչպես—հիռ գամ 'ման գալ, ժուռ գալ, պտտիլ',—հիռ շրջանակեմ 'ժուռ ածել, պտտցնել':

¹ Մաթեմատիկորեն կասեյինք—*երդ : երթիթ = *որդ : որէթ: Իսկ ինչ փոխարկության մեջ են այս *herd-ի հետ գրաբ. քերծում (գերծում) 'մաղերը խուզել, ածիլել' և քերթեմ 'մորթաղերծ անել': Արդյոք, այդ քերթ- || *քերտ- ($> \text{քերծ-}$) ձևերը «թավացումը» չեն *հերդ- հին ձևի: Կա և մեկուսացած մինգր. ქვეტუა «քերց-ում» 'резать, отсекать' (Кипш., էջ. 342), վորը, թերևս, թուրքերենից և:

² Թերևս այդ -որդ (сѣн) ածանցն և նաև գասական թվականների մեջ՝ երկ-ը-որդ, եր-ը-րորդ և այլն:

8 || X

7. Շրտ-նում (սարտ-նում) || խրտ-նում (հարթ-նում): «Շրտնում» (անց. կատ. շրտեայ) նշանակում է 'խրտիլ ու վեր վեր իյնալ, շվարիլ. զինքը կորսնցնել. պուշ պուշ մնալ, աչքը միտքը մթննալ' (Առ. Բ.). այդ բայը պահել են նաև մեր բարբառները—կարնո գաղթականների¹ մոտ «քունս շրտալ» (=քունս փախալ), իսկ յերկրորդական ածանցական նշանակությամբ՝ վանեցոց մոտ «շերտել, շրտել՝ աչքը պաղել, անթարթ հառած մնալ' (Աճառ., 826, 847): «Սարտ-ն-ում» կամ «սարտ-չ-իմ» (աոր. սարտեայ)= 'խրտչիլ, վեր ցաթքել, փախչել' (ԱԲ), Յերկրորդ ձևերը (խրտնում, հարթնում) նույն նշանակություններն ունին—խրտ-ն-ում կամ խրտ-չ-իմ (աոր. խրտ-եայ) 'խրտիլ: խրչիլ' (ibid.), հարթ-ն-ում կամ հարթ-չ-իմ (աոր. հարթ-եայ) 'խրտելով դուրս ցատքել, վախեն վեր ցաթքել, քաշվիլ, փախչիլ' (ib.): Խրտնել բայը գործ է ածվում նաև բարբառներում (Սեվրիհիսսար, ՆորԲ., Խնուս..., տես Աճ., 496), վորի արմատն է գրաբարում՝ խիրտ 'нугино':

8. Շէթ- || խէթ-: Բայարմատների բուն նշանակությունն է 'կճել (ужалить) > կսկծեցնել, ալրել': Այդ յերկու ձևերն էլ տալիս է գրաբարը— a) շիթ-եմ 'խայթել', շիթ-ոց 'խայթոց' (ԱռԲ),— b) խէթ 'խղճի խայթ, խղճ-մտանք. խիթք՝ խոստուկ, ցավ', խիթ-եմ 'խիղճը դարնել', խիթ-ումն (-ման) 'խղճմտանքի խթելը. կասկած, վախ' և այլն: Հավանորեն, յերկու այս արմատաձևերը (շէթ-==խէթ-) դուռ բարբառային ձևեր լինեն, ուր հնում իսկ կար այ > է: Այդ վերապահումով մենք «շէթ- || խէթ-» ձևերի համար կը գնեյինք հին «գրաբարյան» *շայթ- (|| շեյթ-) և խայթ(-եմ) սովորական ձևերը: Առաջինը (*շայթ-) կարող էր «յ || ն» ալտերնացիայով դառնալ «շանթել», վորը պահել են մեր բարբառները—շանթել 'ոձի նման խայթելով կսկծեցնել, ցավցնել (Երև.), ալրել, դաղել (Շուլ, տես Աճ, 821), ինչպես և յերկրորդը (խայթ-) *խանթ- միջաձևով դարձել է գավառ. խանչել (խայթ- > *խանթ- > խանչ-), վորը նշանակում է 'ուտելիքի մը յերեսը ալրել' մեջը հում մնալով (Ղրբ.), կսկծացնել' (Տրապ., ib., 451), կամ ըստ Ամատունու (եջ 265)՝ խանչել 'ոձի և կարճի խայթելը. նաև կծու խոսքով վիրավորել', խանչխանչ գալ 'խայթվածից կամ ծեծ ուտելուց խիստ սղաղակ հանել' (Աշտարակում՝ խանչխանչ գալ=ցավից ջղաձգորեն կսկիծ արտահայտել, մորմոքվել): Խայթ- արմատը յենթարկվում է նաև այ > ա հնչափոխական դուռ բարբառական ձևին, թ || տ ալտերնացիայով (ինչպես՝ ցայթ-եմ || ցայտ-եմ, կայթ-եմ || կայտ-առ և այլն), և ստանում ենք—նա-խատ-եմ 'կշտամբել, укорять' (ինչպես խանդ—նա խանձ, հաբեթական на նախա-ժանցով²), խած-անեմ 'խածնել, խոթել, խայթել, կճել, դարնել (ոձի, կարճի), սիրտը դաղել, խշխշեցնել' (ԱԲ). նմանապես «խայթեմը»-ը գառ-

¹ Այդ ձևը ինձ հաղորդեց մանկավարժ Տ. Ռաշմաճյանը, իբրև յուր մոր վաղեմի արտահայտությունը:

² Ինչպես օրինակ, վրաց ნაღესი (նա-լեսի) 'точный, լիս-ած', ნათხი (նա-տանջի) 'измученный, տանջված', ნათალი (նա-աթալի) 'десятая часть, доля' (աթի '10' բառից) և այլն և այլն:

նում և «խթեմ» (խոթել, դաշել, հրել, մշտել, կծել, դրդել), ինչպես — գայթեմ > գթեմ:

9. Շեղ (շիլ) || խեղ: Առաջինը (շեղ) նշանակում և գրաբարում 'ծուռ', և ինչպես «ծեղ¹»ը (Արար. Ղրբ. Ղազ. Տփ.) յուր $e > i$ փոխանցումով դառնում և գրաբարի «ծիլ» «ծիղ» 'ճյուղ', այնպես ել «շեղ»-ը > շիլ 'косо-глазый': Իսկ յերկրորդ «խեղ» ձևը նշանակում և 'ծառնդամ', увечный, տգեղ, ինչպես — խեղ-եմ 'մեկ անդամը կտրել', խեղ-կատակ 'անշնորհք կատակ անող', խեղտեռակ 'տգեղ', խեղաթիւրեմ 'ծուր, խոտորիլ', խեղարարութիւն 'բարքը անշնորհք ըլլալը' (հմմտ. շեղարարոյ 'անհաստատ, փոփոխամիտ') և այլն:

10. Շեթ || խենթ (<*խեթ): Առաջին «շեթ» ձևը հայտնի յե մեզ միջնադ. կիլիկեցիոց բարբառից, ինչպես յերևում և «Վարդանա առակներից» («Ե՛րթ ի բաջ, յիմար և շեթ, և նա լուսթեամբ ի բաջ գնաց», § 328, 343)², իսկ այժմյան բարբառներից գործ են ածում Գանձակը և Բանանցը, ուր այդ «շեթ»-ը նշանակում և 'ապուշ, հիմար' (Ամատ. 512)², Թերևս այդ արմատին և հարում և ալաշկերացոց «շիթառ» բառը հետևյալ ասույթի մեջ. «Յուշիկ քալեմ, կըսեն կամկար, շուշուտ քալեմ, կըսեն շիթառ» (Աճառ., 828, «խենթուկ կամ շտապող»), - առ վերջածանցով, ինչպես՝ կայտառ (կայթեմ, խայտամ), պայծառ (պայծ- > պէծ արմատից): Այդ հարակցության խոչնդոտը այն և, վոր «շեթը»-ը ունի պարզ «ե», իսկ «շիթառ»-ը յենթադրում և «շէթ»- արմատը («է»ով), և բացի այդ կա վրացերեն შიშვენი (շաե-րի) 'розина, зевака', შიშვენი (շաե-րե-րա) 'поразить, ошеломить' (Чуб., 1527), վորից կարող եր այդ «շիթառ»ը փոխառություն լինել: Յերկրորդ «խենթ» արմատածեղ հատուկ և թե՛ գրաբարին և թե՛ արդի հարավային բարբառների (Արբ. Կյուր. Կեյվե. Մրշ. Պոլ. Որդու. Այնթ. Ադ., — տես Աճառ., 463—464): «Խենթ» բառի «ն» հնչյունը պետք և լինի նորամուծություն, ինչպես՝ շունջ, աղանջ, ճանջ և այլոց մեջ. հմմտ. Թերևս և վրաց ხეშვნი (խետերա) 'обезумлять' (Чуб., 1741):

11. Շէն || -xinili: Առաջինը նշանակում և 'զյուղ, շենք' և տալիս և մի շարք ածանցական բառեր (շինել, շինուած, շինութիւն...), հատուկ լինելով թե՛ գրաբարին և թե՛ արդի բարբառներին. իսկ յերկրորդը (-xinili) հայտնի յե մեզ խաղական լեզվից՝ Արդիշտի-խինիլի, Մենուշա-խինիլի և այլ հատուկ տեղանունների մեջ:

Հայերը այդ վերջին $\tilde{s}$ || $\tilde{x}$ ձայնափոխությունը, հավանորեն, ունեցել են և նախարիական շրջանում, ինչպես վոր այդ կարելի յե մասամբ մի քանի գեղքից յենթադրել. որինակ — a) գավառ. խուակ 'խաղողի մատի յերկու աչքերի միջոցը' (Աշտու., հնացած և) և վրաց შუა (շուա) 'միջոց, կենտրոն', — b) խում (խմել) և մինդ.-լադ. $\tilde{s}$ uma (շումա) 'խմել' (=վր. swma id.), — c) խոնջ

¹ Տես Աճ., եջ 511—512, Ամատ., եջ 306:

² Տես Ամատ., 512. «Շեթը շիթ շիտեր, վանրին խալծարար դրին (առած)», «Բնավ խելք շունի, խաղառ շեթ և» (Լուծա, Գ. Ա. 276): Աշտարակում գործ են ածում դէշ (դ' = dh) 'շվարած և ապուշ կտրած մարդ':

(‘հոգնած’) և մինգր. [✓]sur ‘հոգնել’¹, յեթե ընդունենք, վոր խոնջ : մինգ. «շուր» = շունջ : մինգ. «շուրի» = ականջ : վր. kuri (մինգ. կուջի) ևւն: Հայերենում ևս կա այդ «ր (ղ) > ջ» փոխանցումը, ինչպես ասվել է (արար. մոմուռ — մրմունջ, գրար. գող-ամ — գողղոջ-ուն ևւն):

Բայց սիրիլանտների և սպիրանտների ձայնափոխությունը չի սահմանափակվում միայն շ || հ, շ || խ ակտերնացիայով. այդ յերևույթը, կարծես թե, ընդգրկել է նաև s (z) || y փոխանցումը, ինչպես կարելի չե տեսնել մասամբ հետևյալ բառերի մեջ — սուրամ || յուրամ², ծոյլ (? < *դոյլ³) || յոյլ, ժողով || յոլով ‘շատ’, ժամանակ || ամանակ (< *յամանակ). հմմ. նաև՝ շար || յար: Իսկ ավելի վաղ, թերևս, պետք լինի նիշել — յղկ-եմ || վրաց სვება (սլեքա), յաղթ-եմ || սեմակ. slt բայարմատը (հմմտ. արար. saluta ‘оп перевозом, взял вверх’, sultan ‘мощь, сила, власть, султан, правитель’): Յեթե «զ» հնչյունը նախադիր չէ, կարելի չե ավելացնել նաև — զարամուր || յարամուր ‘սաստիկ, թանձր’, զիղջ (զեղջ) || խիղճ (խեղճ): Արդյոք, չէ՞ն հարում այս «սիրիլ. || սպիր.» ակտերնացիային նաև — զննել ‘անադել, рассматривать’ || քննել, սայթ-աքեմ || գայթ-եմ (> գթ-եմ) — գայթ-ակղիմ, ծործ || քուրջ, հեզ || հէզ (հէք), վազ-եմ || վազ-իմ (հմմտ. վն. և Մշ. վաք ‘ջրադացի «նավ»’)⁴:

Համենայն դեպս, փաստ է սիրիլանտների և սպիրանտների այդ բառասկզբնական ակտերնացիան: Յեւ յեթե վերցնենք համադրարար յերկու շարքերն եւ — շոգի || հոգի, շունչ || հունչ, շողփ (որթ) || ողոք, շարաւ || հալաւ, շերտ (< *շերդ-) || հերծ (< *հերդ-)..., շրտնում || խրտնում, շիթեմ || խիթեմ, շեղ || խեղ..., — սուրամ || յուրամ, ծոյլ || յոյլ, ժողով || յոլով, շար || յար..., — այն ժամանակ, անյերևույթ, կարելի չե ասել, վոր առաջինները (շ, ս, ծ, ժ) հարում են սիրիլանտ ճյուղի շչային (շ) խմբին, այսինքն՝ լադա-մինգրե-լական, իսկ յերկրորդները (հ, խ, յ) հարում են սպիրանտ ճյուղին, վորին մասամբ պատկանում է, որինակ, սվաներենը: Բայց, փաստորեն, այդ այդպես չէ: Յերկրորդ կարգի բառերը մեծմասամբ նոր են, լիովին պատկանում են հարեթա-հնդեվրոպական միաձույլ հայ ազգին, այսինքն՝ նախարիական Հայաստանից չեն մոծվել, թեպետ հնչական գինամիկայի ներուժ միտումները՝ սլոտենցիալ ունակությունները՝ կարող եյին և հետագայում շարունակվել: Ըստ իս, մեծ դեր են խաղացել այստեղ հայ ազգի ցեղային շերտավորման արտասանական || արտաբերությունները («արտիկուլացիոն-բաղա»-ն), վորը, թերևս, յեղել է անդիտակցելի շարունակությունը նախորդ ժամանակաշրջանների: Սակայն, պատմական ստեղծագործական մոմենտում, յերբ յերևան են յեկել՝ շոգի — հոգի, շունչ — հունչ ևւն, այդ հնչա-

¹ SŁo I. Кипшидзе, Грам. мингр. (иверского) языка, СПб, 1914, էջ 358, შურ = შულ = შუი (շուր = շոււ = շույ), ვ-შურ-დექ (վ-շուր-դեք) ‘я устаю’:

² «Յուրամ» ձևը տալիս է միայն Թումա Արծրունին (տես Ք. Պատկանյանի հրատարակությունը, Ս.-Պետերբ. 1887, էջ 110):

³ Արդյոք, արմատակից չէ՞ «ծոյլ»-ին վրաց ზარ-ედა (զար-երա) ‘ծուլանալ’ (Чуб., 513):

⁴ Վրաց ჯარბი (ջարբի) ‘змея аспид’ (Чуб., 1766) և հայոց նույնիմաստ «քարբ»-ը նույն «ջ || ք» ակտերնացիան են տալիս:

կան փոխանցումը յեղել և դուռ փաստական մի դրություն, թերևս առանց նշանակողական տարբերությունների. հետագայում միայն այդ հնչական տարբերակները, նայած վոճին և ժամանակին, առաջ են բերել նշանակողական վորոշ տարբերացում՝ հոմանշություններ:

Այս հնչական > նշանակողական (բառաստեղծական) միտումը, կարելի չե ասել, հանուր հարեթական և, ուր մասնավորապես արմատի վորոշ բաղաձայնների ալտերնացիայի շնորհիվ առաջ են գալիս նորանոր հոմանշություններ, նրբություններ և այլն: Հմմտ., որինակ, սոնանտ հնչյունների այգալիսի դերը բառավերջում, ինչպես վրացերենում փբւ || փբն || փբր... տարբերակները ('աղալ'), կամ խսն || խսլ || խսւ տարբերակաները ('հիշել') ևլն ևլն¹:

Մեր նիշած ալտերնացիան՝ բառակերպի սիրիլանտների և սպիրանտների մեջ՝ մի մասնավոր յերևույթ և այդ ընդհանուր հարեթական հնչադինամիկայի հանդեպ: Յեւ վորքան վոր այդ յերևույթը այժմս չի գիտակցվում և պատմական վաղեմի շրջանների ստեղծագործությունն և, այնչափ ել մեզ համար նա հնեաբանական և: Բայց կարո՞ղ ենք ասել, վոր նրա սլոտենցիալ ունակություններն իսպառ մեռած են և չքացել են այժմյան ստեղծագործական բովից: Ըստ իս, այդ դեռ վաղածամ և, վորովհետև յեթե մի շոգի || հոգի, շունչ || հունչ ևլն պատմականին և պատկանում, վոչ մի յերաշխիք չունենք, վոր նման ուղղությամբ ընթանալով, մի վանեցոյ խինձ (<հինձ) և արար. սինձ—կամ դարար. հուլ անել և արար. ծուլ անել 'շարտել դեպի վեր'—կամ արար. տըմկել > տըմըսկվել (<* տըմըկկել)², լըխկել > լըշկել² և այլն ապագայում չեն առաջ բերիլ նաև նշանակողական դիֆֆերենցիացիա: Փաստական հնչական տարբերացումը ստեղծվում և, նա ունի նման նախորդ տեսակները՝ նախադեպերը, իրենց ուրույն զարգացմամբ: Բայց հնչական այս մասնակի ընթացքը և յուր արժեքը մեզ կարող են ամբողջապես պատկերանալ, յեթե վերցնենք այդ հնչադինամիկան ավելի մեծ ժամանակաշրջանում, ավելի մեծ տեղությամբ: Պատմական հնչափոխական մի յերևույթ կա, և նրա, այսպես ասած, շորշոփները կարող ենք դրալ և այժմս: Իսկ այդ նախնականը չունե՞ր նման հնչաբանական յերեվույթներ նախապատմականում: Ամբողջական ըմբռնման տեսակետից կարևոր ենք համարում հետախուզումներ տալ և այդ առաջին շրջանից: Մեր նիշած հնչաբանական միտումի նախնական հոդը, նրա շարժիչ ֆերմենտները պի-

¹ Այդպես են վրաց—փբւա 'молоть', փխվ-իերի 'рыхлый',—փխունա, փշխունա (շխ < խխ < խ) 'крошить',—փշխալուլի 'рыхлый, рассыпчатый' և այլն: Հմմտ. մի նման դեպք դրարարում՝ պշբեմ || պճնեմ 'напряжаться': Իսկ ձայնավորների տեսակետից հմմտ. հայերենում—kotr || ktor || ktur || kutr || kotor—կամ xotor || xtir—կամ փուխր || փշուր ևլն:

² Գրաբարի «տամուկ» (=խոնավ, թաց) բնից առաջ և գալիս տըմըկ-ել (> տըմկել), հետո՝ տըմըկկ-ել > տըմըսկ-վ-ել, իսկ գրաբարի լիլմ > արար. լիկկել > լշկել, նույն կկ > խկ > ցկ փոխանցումով: Կա նաև ք > քք > ցք, ինչպես արար. չըմքել (< ցմքել) 'հյութագերծ լինել' և չմշկել (< չմշքել)-իմ: Թերևս այդպես և նաև «խկ» < *իկ-կ=գերմ. eig-en: Մյուս սաստկացած բաղաձայնները (consonne geminée) մնում են անփոփոխ—ամմեքը, լոպղաղ, շեպղեղ, վաղղել... վրացերենում—xx > ʃx, ʃk > ck (c k), ce > se...

տի փնտրել նախարիական Հայաստանում և նրա հարեթականներից մնացած ժառանգության մեջ: Այդ լեզվական ժառանգությունը վկայում է, Վոր հայկական լեզուների մեջ կա մի հարեթական շերտ, Վորը հարում է սպիրանտ ճյուղին, ինչպես սվաներենը ևս: Ունինք Վորոշ թվով բառեր, ուր վրացական *ց* (*չ*) հնչյունի փոխարեն մենք հայերենում տեսնում ենք *խ*», կամ վրացական *ծ* (*ճ*) հնչյունների դիմաց՝ հայերեն «*կ*»: Այս վերջին յերկ-լեզվյան յերևույթը և մեր նիշած գուտ հայերենը (սիր. || սպիր.) իրարից անջատ չեն կարող ուսումնասիրվել. և մենք կարևոր ենք համարում ընդ-հանուր պատկերը լրացնելու համար բերել նաև այդ վրացա-հայկական հըն-չափոխական բառամթերքը՝ բառասկզբի վրաց *ց* (*չ*)—հայ. *խ*, վրաց *ծ* (*ճ*)—հայ. *կ* որենքի համար:

Վրաց *ց* («*ց*») || հայ. «*խ*»

1. Վրաց *ց*ձա (*ցրա*) ‘лукавство’ *ց*ձ-ոյն (*ցր-իերի*) ‘лукавый’ (Մյծ., 1588), Վորոնցից նոր ձևեր—*ց*ձյնա (*ցրունա*)¹ ‘соблазнил’, *ց*ձոլ (*ցրիլի*) ‘ложь, заблуждение’ ևայլն: Հմմտ. հայոց *խար-եմ* բայարմատը:

2. Վր. *ց*լա (*ցլա*) ‘отделять, снимать, сдирать’ (ներկան՝ վացլի, վացա-լի. Մյծ., 1596): Հմմտ. *խիլ*—*խլ-եմ*:

3. Վր. *ց*ոձա (*ցորա*) ‘затыкать себе напр. уши’ (Մյծ., 1598): Հմմտ. արար. *խուլի* (<*խոլ*) ‘կաթսայի կափարիչ’, *խուլի* անել ‘գոցել’ (Վն. Ղզխ. Ղրբ., տես Աձ., 490):

4. Վր. *ց*ոնցլ (*ցինգլի*) ‘сопля жидкая’ (Մյծ., 1594), Վորից, հավանո-րեն, առաջացել է նաև *ց*ոնցլ (*ժվինտլի*) ‘сопля’ նոր ձևը «վ» հնչյունի ներմուծումով, Վոր շատ սովորական է վրացերենում: Յեթե ընդունենք նախնական հին ձև «*ցինլի*», այն ժամանակ հայոց՝ *խլինք* (սեռ. *խլանց*), *խլինք* բառը յուր *xlin* (<*xiln*) արմատով կլինի ճիշտ դրա համարժեքը. հմմտ. նաև գավառական՝ *խլնոտ* ‘сопливый’ (Խոտորջ.) = *խնլոտ* (կարին) = *խլլոտ* (Արբ. կլն, տես Աձ., 471):

5. Վր. *ց*ոձ (*ցոձի*) ‘тесто; закваска’ (Մյծ., 1599): Հմմտ. *խմոր* բառը (-*or* ածանցով), թեպետ սեմականում ևս հայերինն ափելի մոտ ձևեր կան—ասոր. *xəmiṣā*, Վորից արար. *hamir* (ըստ Hübschmann-ի), հայերեն «*խմոր*»-ի փոխառությունը այդ գիտնականը հարցական է համարում, Վորովհետև այդ դեպքում հայերենը պիտի լիներ «*խմիր*» կամ «*խա-միր*», բայց Վոչ «*խմոր*» (տես Arm. Gr., 305): Արդյոք, չի՞ կատարվել հակառակ հոսանքը՝ հայերից ասորիներին և դրանցից արաբներին, սեմա-կանին բնական՝ *o > i* փոխանցումով:

Հայերենում կա—*խեղ*, *խեթ* ‘շիլ, ծուռ’ նայվածքով (=խեթաղէմ), *խէթ* (սեռ. *խեթի*, *խիթի*) ‘արգելք, դաշտակղություն, խոլոր’ նայվածք (ըստ Առ. բառ.): Յեթե ընդունենք, Վոր այդ ձևը և նշանակությունը չեն ածանցվել «*խայթ* > *խէթ* > *խիթեմ* > *խթեմ*» արմատից, այլ ուրույն են

¹ Վրացերենում -*un* կամ -*en* ածանցներով ներգործական բայեր են. շինվում, ինչպես *ցրա*—*ցրունա*, *ցղա*—*ցղենա*, դգոմա ‘կանգնել’—դգենա ‘կանգնեցնել, դնել’, վրա ‘գնալ’—աղ-վենա ‘համբառնալ, вoссылaть, вoзнoсить’:

‘*փորձ, փորձանք*’ նախնական նշանակությամբ, այն ժամանակ դրա հետ կարելի չե կապակցել վրաց *ცდა* (*ցդա*) ‘*попытка, старание*’, *վսցեղի—վոցահե* ‘*испытывать, пробовать: искушать*’ (*փորից «ցդենա»* կամ «*ցթենա»* ‘*գայթակղել*’, «*ցդոմա»* կամ «*ցթոմա»* ‘*սխալվել*’ *ևլն*):

Վրացերենում կա մի յերկու դեպք, յերբ հին բառասկզբնական «*խ*» հնչյունը դառնում է «*ց*», ինչպես—*მხოლო* (*մ-խოლო*) ‘*единый, один только*’ [*ხოლო* *խოლო* ‘*միայն, բայց*’] և *ცალი* (*ցալի*) ‘*один: один экземпляр*—*կամ* *quedna* ‘*холостил, скопил (=* *արար.* *خادم* ‘*евнух*’, *նվաղական* *خو, دام*) և *ცუედაბი* (*ցուեդանի*) ‘*мужчина неспособный к деторождению*’ (*տես* *H. Mapp, Осн. Табл.,* *ნვ 9*):

Վր. *წ* («*ծ*») || հայ. «*կ*» (< *հին* *к-ից*)

1. Վր. *წვეთი* (*ծվեթի*) ‘*капля*’, *ვსწოთი* *վ-ս-ծթ-ի*) ‘*канаю: ღამათ.*’ *կաթ*, *կაթ-ი*. *սთուգարանობյունը* *შათინს* և (*მფ. კ ვ ივ. Армении*):

2. Վր. *წუროთა* (*ծւրթա*) կամ *წვართა* (*ծվարթա*) ‘*наставлять, научить, упражнять, приучать...*’ (*ներկաները* ‘*վածվրթի, վածվարթե*’), *փորինցից* *წუროთბა* (*ծւրթնա*), *წუროთვა* (*ծւրթվա*)-*id.* (*Чуб., 1675*): *ღამათ. კირქ-კერქ-ხამ.* *სთուგარანობი* *შათინს* և (*ibid.*):

3. Վր. *წნა* (*ծնա*) ‘*вплетать*’ (*ներկան* ‘*ված*’, *վածան*), *փորից* *წნვა* (*ծնվա*) ‘*плести*’ (*ներկան* ‘*վածնավ*’), *წნული* (*ծնուլի*) ‘*плетенный*’, *წნელი* (*ծնելի*) ‘*прут*’ (*Чуб., 1691*): Վրացական այդ «*ծն-*», «*ծան-*» արմատը, ըստ *խ*, *նույնն* և, ինչ փոր մեր գավառական «*կան-*» արմատը ‘*ուլորել*’ նշանակությամբ. *ღამათ.* ‘*կանել*’ (*მთქ. შრქ. վան*) ‘*გერბან*’ *թել*’ *չվან* *ուլորել*’, *მი-կաց* *მი* ‘*շուռ* *տալ, դարձնել*’ (*Աճ., 791*): Այդ բանը, ինչպես Ամատունին և *ნიკել*, *გორბ* և *აძიხ* *ნა* *Առաքել* *ზაქრეძე* *გიორგი* (*ამათ., 328*)¹:

4. Վր. *წალა* (*ծալա*) ‘*материя из ран*’ (= ‘*վերքի միջի*’ *հեղուկային* *նյութը*’, ինչպես *ყოლე* և *თაღი* *դրա* *բացատրություն* *ჩიორქი* ‘*ვრეფი*’ ‘*трязь, нечистота; гной, материя из ран*’, *თეს* *Чуб.,* *ნვპ 1632, 1579*): *ღამათ. გრარ-რარ* *կեղ* ‘*სიგ. ილიგ. თადკ.*’ *ვრყան*, *ხარა*’ (*ԱԲ*), *փորը* *გծվარ* *թե* *հնգեվրոպական* *ბაგნიძე* *ქნის*, *ინչა* *ფორ* *კარბი* և (*Hübsch., Arm Gram.,* *ნვ 459*):

5. Վր. *წება* (*ծերա*) ‘*склеивать*’, *წებო* (*ծերო*) ‘*клей*’: *ღამათ. არღი* *რარ-რანների* ‘*კიყ—კრყ-ი, კრყ-ვ-ი*’ ‘*ფაღვნი*, *прилипнуть*’ (*Արრ.,* *ბალი*, *მთქ, ზიგან, შრქ, შლ.,* *ქნ* և *აქნ*, *თეს* *Աճ.,* *ნვ 610*): *Արևելյան* *Անատოլի* *ქორ-ფერი* *kip* ‘*ნեղ, միացած*’, *kiplaşmaq* ‘*ქრარი* *გაღვი, հարի, ლაქ* *միანაլ, կაქი*’ (*Աճ.,* *ibid.*), *մեր* *კარბი* *ფი*, *კამ* *հայերենից* և *վերցրած* *კამ* *ანკა* *ბ* և, *ბა* *հին* *ნ* *ნორ* *հայ* *«ბეჭამ»* *რად*, *հավանորեն*, *վրացերենից* և:

6. Վր. *წერტა* (*ծերտա*) ‘*колоть*’, *წერტილი* (*ծերთილი*) ‘*укол, точка*’: *შათ* *დრ* *დრ* *հետ* *համեմատում* և «*კეს*» *რად* (*«მფ. კ ვ ივ. Арм.»*), *փորին*

¹ «*გაყარანს* *კანქეղին...* *არქին* *ქ* *ვლი* *არეგային...* և *სქან* *კანქ* [*უღრ*] *ფი* *აქან*, և *ქ* *კანქ* *ფი* *აქან*’ *ყარან* և *უღრ* *ა* *მანხალ* *ხე*»: *სეს* *Առაქ. վ. ზაქრ.*, *ქა* *გარქ,* *1884* *ლ,* *387*.

պիտի միացնել, ըստ իս, նաև դավառ. կրրտ-ել 'նշանի կամ մի կետի խփել' (Բաղեշում՝ ըստ ԱՃ., 628, նաև Աշտարակում):

7. Վր. Թ-ՊՅՅԵ (մ-ծվանե) 'зеленый', վորից մեզրելական փոխառ-
նությունն է Դ-ՊՅՅԵ (ը-ծվանե)-id.: Հմմտ. կան-աչ:

Արդ, ի՞նչ յեզրակացության ենք գալիս:

Նախ, վոր հայերենի մեջ գոյակից են նույնարմատ յերկու շարք բա-
ռեր, ինչպես—շոգի || հոգի, շունչ || հունչ, շողոր(որթ) || ողոր..., շրտնում
|| խրտնում, շիթեմ || խիթեմ, շեթ || խենթ..., սուրամ || յուրամ, ծոյլ || յոյլ,
ժողով || յովով...:

Յերկրորդ. այդ հնչական դիֆֆերենցիան, առաջանալով զուտ
հայկական հոգի վրա, կատարել է ընդհանրապես նշանակողական դեր,
ինչպես վոր այդ հատուկ է հաբեթական կովկասյան լեզուներին, այն ել
ավելի լայն չափով (հմմտ., որինակ, սոնանտների ալտերնացիան, մաս-
նավորապես բառավերջում):

Յերրորդ. հնչական այդ դիֆֆերենցիան, իբրեւ իրեն զարգացման
դրդապատճառ, հավանորեն ունեցել է հայկական տարբեր բարբառների
կամ բարբառախմբերի արտաբերական հոգը՝ հնչական բազան: (մեկը հյու-
սիսային--ուրարտակա՞ն, մյուսը՝ հարաւային-խալդակա՞ն):

Չորրորդ. հնչափոխական «հայկական» այդ պրակտիկան արտացոլել
է նախորդ՝ Հայաստանի անշրածինների՝ լեզուների հնչական միտումները,
ինչպես կարելի չէ տեսնել վերելում բերված որինականներից՝ հայ-վրացական
համեմատական հնչաբանությունից, վորով ապացուցվում է հայ լեզվի հա-
բեթական շերտի նայել «սպիրանտ» հյուղին պատկանելը:

IV. r || y և r || n ԱԼՏԵՐՆԱՅԻԱՆ ՅԵՐԿԻԱՐԲԱՌԻ ՄԵՉ

Հայերենում մնացել են մի շարք հաբեթական բառեր, վորոնք անշուշտ
արտացոլում են այն ընդհանուր հաբեթական «բառաստեղծ միտումը», վո-
րը մասնավորապես կատարվել է սոնանտ (y, w, r, l, m, n) հնչյունների
ալտերնացիայի միջոցով, յերբ արմատը այդպիսի տարբերացումով առաջ է
բերում նաև նշանակողական փոխանցումներ՝ նրբություններ (տես վերը):

Հայերենում, այս դեպքում, սոնանտների այդպիսի փոխանցումը կա-
տարվել է բառամիջում, իբրեւ յերկբարբառի յերկրորդ տարր, ընդունելով, վոր
«ձայնավոր (a, e, o, ə)+սոնանտ (y, w, r...) +բաղաձայն» դրությունն է իս-
կական յերկբարբառը: Որինակ, յեթե յեղել է դիցուք թե մի kart արմատ,
դա կարող եր տարբերացման յենթարկվել և առաջացնել kayt, kawt, kalt,
kant և kamt նորանոր ձևեր, այլևայլ նրբություններով: Հայերենում
պատմական որինականները, դժբախտաբար, այնքան ել շատ չեն, իսկ սո-
նանտների ճոխ դրսեվորման տեսակետից՝ ավելի սահմանափակ: Գլխավո-
րապես գործելիս է յեղել r || y, r || n ալտերնացիան, իսկ մի դեպքում r || n || y:

Բերենք յեղած «պատմանյութերը»:

1. Պարտ ‘долг’ և պէտ (< պէյտ) ‘պիտույք, должное’ — part || peyt (< *payt?) ալտերնացիայով:

2. Գարշ ‘գարշելի, противный’ և գէշ (< գէյշ) ‘վատ, հոռի, տգեղ’ — garš || geys (< * gays ?) ալտերնացիայով¹:

3. Պարծ ‘պարծանք’ գառնում և «ծ» հնչյունի ղեզասսիրիլացիայով part, վորը տալիս են — «հ-պարտ» ‘շատ պարծենկոտ’ բառը (հ- ածանցի համար հմմտ. հ-լու, հ-գոյր, հ-մուտ...) և «ամ-պարտ-տւան» ‘հպարտ, վսեմ, փառավոր’ (aus am-part-a-van, vgl. hpart ‘hochmütig’, տես ArmGr., 178)²: Իսկ «ծ» և «ճ» փոխանակումով այդ «պարծ»-ը գառնում և «պերճ» (? < *պարճ), վորը Մառը թարգմանում և ‘блестящий, славный, великодушный’ (տես նրա Яф. происх. арм. margarey, СИБ, 1909 ИИАК, էջ 1155) կամ ըստ ԱռԲառ. ‘բարձր ու պանծալի, փառացի, անվանի, մեծ, աղեկին աղեկը, զարդարուն’: Այդ «պարծ» արմատը ալտերնացիայի տալիս, ինչպես ճիշտ դիտել և Մառը (ibid.), պայծ ‘պեծ, искра’ բառի հետ, վորը գոյություն ունի թե բարբառներում (պէծ, պէծալծալ, պէծին տալ, պէծիկ . .) և թե գրաբարում՝ պայծառ բառի մեջ (-առ ածանցի համար հմմտ. գրաբ. կայտառ ‘резвый’, ալաշ. շիթառ . . տես էջ 12): «Պարծ» սկզբնականը փոխանակվում և նաև պանծ-ի հետ, վորի մասին վկայում են — պանծամ ‘իր վրա հույս դնել, մեծ համարում ցուցնել, պարծենալ’, պանծալի ‘պարծանքի արժանի . .’ (ԱռԲ., 679): Հետևապես առաջանում են յերեք տարբերակներ — պարծ (պերճ) || պայծ || պանծ: Բուն արմատը (pare) զուտ հաբեթական և և դժվար թե հայերենում փոխառնված լինի «քարթո-մեսխիական» խմբակից, ինչպես Մառն և գտնում (ibid.): Հմմտ. վրաց. პრკიალი (բրկիալի) = პრკიალი (պրկիալի)

¹ ‘վատ, հոռի’ նշանակութիւնը ունին Ախալք., Ակն, Զեյթուն, Խոտորջուր, Խարբ., Կեյվե, Կեսարիա, իսկ ‘տգեղ’ նշանակութիւնը՝ Երև. Ղզխ. Ղրբ. Նորբ. Վան. Տրապ (տես Աճ., 227):

Մենք չենք կարծում, վոր այդ ‘վատ — տգեղ’ նշանակութիւնը սերված լինի գէշ ‘ղի, մեռելոտի’ նշանակութիւնից: Ինչպես վոր առաջին «գարշ || գէշ» տարբերակներն իրենց բնականոն ar || ey (< *ay?) ալտերնացիայով մենք համարում ենք Հայաստանի անդրաժինների բառ, այնքան ել տվյալ կա պնդելու, վոր յերկրորդ գէշ ‘մեռելոտի’ բառը հաբեթական չէ: Վերջինս կամ իրանական փոխառութիւն և հայերի կողմից վորոշ հայացումով՝ հնչաբանական տեսակետից (իրանական սկզբնական v > հայ. գ, տես իմ О происхождении др.—арм. amehi, СПБ, 1916, էջ 6) կամ զուտ հնդեվրոպական բառ և, համարժեքն ունենալով ավեստական v a ē s̥ a h ‘Moder, Verwesung; Ort der Verwesung’ (=гниль, место гниения), հին վերին գերմ. wesanen ‘ГНИТЬ’, հյուս. վերին գերմ. verwesen ‘ГНИТЬ, ТЛЕТЬ’ (տես Bartholomae, AltirWort., էջ 1329): Հայ-իրանական փոխհարաբերության տեսակետից (այդ s̥ = հայ. շ նկատմամբ) մենք կմատնանշենք նաև — արարատյան **խաւսն** անել (=ցորենը ցրել՝ փռել կալի մեջ) և նոր պարսկ. پاشیدن pasidan ‘spargere, diffundere’, կամ գրաբարի՝ **բաւսնիմ** ‘թողոճելու պես թուլանալ’ և ավեստ. taos̥ բայարմատը (=leer, los sein, տես AirWb, 624): Իսկ հայոց «շ»-ի հնդեվրոպականութիւնը դեռ պարզված չէ (? < հնդեվր. *sy), հմմտ. աշուն (осень, գոթակ. asans.), գիշեր ‘вечер, vesper.’, էշ ասուս, asinus, Esel.:

² Ամ-նախաձանցը յեղել և առաջ համ-և զուտ հայկական և, հմմտ. համբառնամ || ամբառնում, հանդիպիմ (< * համ-դիպիմ)... Հայերենում կա և իրանական համ-‘всё-одно-’, ինչպես՝ համաշխարհային, համագիւղացի... -van ածանցը ունին և վրացիք, որինակ გემო (գեմո) ‘համ’ և գեմովանի ‘համեղ’:

‘блестание, сияние, сверкание’, իսկ կէ կամ եէ սաստկացումով առաջ են գալիս նաև Զրջյոն (բրժկինա) ‘блестал, сиял, сверкал’ (կ·կ > ծկ·) կամ թե Զրջյոն (բրժկինա) ‘блестание, сияние, сверкание (ibid.): Այդ արմատը Մառը համեմատում է սեմակ. brk նույնիմաստ արմատի հետ (որինակ, արար. برق ‘блестал, сверкал’, برق ‘молния’, կա նաև ասորականում և հեբրայերենում) և վերջին հաշվով համեմատում է «մարգ-արէ» բառի արմատի հետ (իրը marg- ‘звезда’ յեվ «մարգարէ»ն ‘звездочет’) ¹:

4. Կարծ-եմ բայի «կարծ»-(‘կարծիք’) արմատը, ըստ իս, նշանակել է հնում մոտավորապես ինչպես ուսաց ‘проблеск’-ը և յուր տարրերակն ունի կայծ (‘искра’) բառի մեջ, վորից՝ կայծակն ևլն: Ըստ Մառի իմաստաբանական պալեոնտոլոգիայի ² «աստղ» գաղափարը ծագեցրել է նաև «լույս — կայծ — միտք — արդարություն» գաղափարների շարանը:

5. Խորշ-իմ ‘յետ քաշվել, խպնել’: Հմմտ, խոյս — խուս-ափ-եմ, սկզբնական xors || xoys ձևերով:

6. Խորթ ‘կոշտ, անհարթ’, խորտարորտ ‘խորդուրորտ, դարուփոս’ (ԱռԲ., 390) = արդի արարատ. «խորդուրորտ» (Ամատ., 288) ³: Հմմտ. խոյթ (=խիթ) ‘ժայռ, ծովի մեջ քար՝ նաև խուլթ ‘խոչընդոտ, քար գայթակղության . . .’, խուլթ-ք ‘ժայռ, ջրի մեջ ցցված քար’ (ԱռԲ., 385, 378, 393). սրանց պիտի ավելացնել դարաբաղցոց խուլթ ‘հարթ գետնի մը վրա բարձրացած բլուր (ԱռԲ., 488) և, հավանորեն, գրաբ. «ան-քոյթ ‘անվտանգ, ասպնով’, վորը իսկապես նշանակել է ‘անխոյթ, անխոչընդոտ’ (նավահանգիստ): «Խորթ || խոյթ» արմատի բուն նշանակությունն է ‘ցցված քար (ծովում), հողի կոշտ (գետնի վրա)»:

7. Գավառական՝ կրտել ‘նշանի խփել, попасть в цель’ ⁴, յեթե միջի «ր» հնչյունը նոր հավելում չի մի ինչվոր *կտել նախնականից (ինչպես՝ բրթել < րթել, խրթել < խթել և այլն), այն ժամանակ kert- (kirt-) արմատը հավանական փոխանցումն է տալիս գրաբ. կէտ (< կեյտ) բառի հետ, վորին

¹ Արդյոք, մեր «մարգարէ» բառը այնպիսի կազմություն չունի, ինչպես, որինակ, վրաց. Թ-ըոն-արց (մ-դին-արե) ‘текущий; река’ (‘դին-երա» ‘հոսել’ բայից), — Թ-ըց-արց (մ-դեր-արե) ‘лежащий’ («դերա» ‘պառկել’ բայից), — Թ-ըլ-արց (մ-դուդ-արե) ‘кипящий’ («դուդ-երա» ‘յեռալ, кипеть’ բայից) ևլն: Վրացական այդ -are վերջածանցը և m- նախ դիրը, զրվելով բայերի վրա, կազմում են գործող անձանց անունները (nomina agentis) յեվ, հավանորեն, մեր «մարգարէ» բառն էլ նման կազմություն ունենա (m-margare) մի «մարգ-» չմնացած բայից, վոր նշանակած պիտի լինի ‘գուշակել’ և հետևապես *մ-մարգ-արէ = ‘գուշակող’: Իսկ *marg- ‘գուշակել’ բայարմատը կարող եր մի գոյականից ստանալ այդ յուր նշանակությունը, և հավանական է, վոր այդ սկզբնական գոյականը (*marg-) նշանակել է ‘աստղ’, ինչպես Մառն է դիտում:

² Տես իմ «Հարեթական լեզվաբանությունն ու տեսությունը», 1926, էջ 15,

³ Արդյոք, կապ չունի այդ «խորթ-ի հետ, իբրև ածանցյալ ձև, «խրթին» բառը (=մուլթ, դժվարիմանալի), այսինքն՝ խորթուրորթ հատկություններով:

⁴ Ըստ Աճառյանի բառգրքի (էջ 626) այդ վրեժ բայը ‘նշանի խփել’ իմաստով գործ են ածում Բաղեշում, Ղարաբաղում: Արարատյան բարբառում (որինակ, Աշտարակում) կրեժել (կրռեժել) բայը յերեք նշանակություն ունի — ա) նշանի խփել, б) մալել, ХОЛОСТИТЬ, в) գինին դտելու համար տեղափոխել մի ամանից մյուսը (ինչպես, տակառից՝ տակառ, կարասից՝ կարաս):

հարում ե, ինչպես նշվեց, վրաց. წეობა (ծերտա) 'КОЛОТЬ', წეობილი (ծեր-
თილი) 'УКОЛ, ТОЧКА' և այլն:

8. Աղարտեմ 'վար գարնել, քամահրել, տվրել, քանդել, փչացնել'
(ԱռԲ.), Հմմտ. թերևս—աղէտ 'ցավ, կսկիծ, փորձանք': Այդ alert || aleyt
փոխանցումը ունի նաև հետևյալ զուգահեռը—կապարճ 'նետ դնելու աման'
և կապին 'աման մը, չափ մը, շինիկ' (կապիճք աչաց 'աչքին տեղը' ծակը,
կապիճք կօշկաց 'կոշկին յերեսը ինչվան ծունկը. տաճկ. դոնճ'):

Կա մի դեպք, ուր տեսնում ենք $y \parallel r$ փոխանցումը, ինչպես այդ ցույց
ե տալիս դարար. և դադախեցոց խարտ 'կարիճի, մեղուի, կրետի . . խայ-
թոց' նաև 'խայթիչ' (ԱՃ., 456). 'վորից' խարտահարել (Ղրբ.) 'կծու վիրա-
վորել' (ibid): Մենք չենք կասկածում, վոր այդ «խարտ»-ը ($<^*$ խարթ)
առաջացել է «խայթ» ընդհանուր արմատից: Ճիշտ է, կա մի քանի նման
դեպքեր ևս, յերբ մասնավորապես գրաբարի -այթեմ վերջավորող բա-
յերի դիմաց (մեծմասամբ բնաձայնական կազմությամբ են) մենք գտնում
ենք բարբառներում—ըրթել (-որթ-), ինչպես—պայթեմ (-թիմ) և մշեցոց,
խարբերոց ու այլոց պոռթկալ, —նայթեմ 'ճաթել ձայն հանելով, կայթել,
ցաթքլտել' և արար. նռթկալ, —ցայտեմ || ցայթեմ 'ցաթկել (ջրի, արյան),
լույսը ցաթել, ծագել' և գավառական ցրդել || ցռթել || ցռթկել¹ 'հեղուկ վի-
ժել, исторгать, ցնկնել': Սակայն ավելի հավանական է այստեղ տեսնել
ր(ռ) հնչյունի առաջանալը այդ պայթեմ—ճայթեմ—ցայթեմ արմատների
մեջ, յերբ արդեն դրանք պատմականորեն դարձած են յեղել *պթել *ճթել
և *ցթել, ինչպես՝ գոյթ > գթամ, գայթեմ > գթեմ, խայթեմ > խթեմ. և յերկու
բաղաձայնների մեջ (պթ-, ճթ-, ցթ-) բարբառներում ընդհանրապես մտնում
է ր(ռ), իբրև վանկարար մի հնչյուն, նման—րթեմ (Ջաքար. սարկ.) 'հրել'
և արարատ. բրթել, —գավառ. պհկել և պրնկել, —խթել 'ուտել' և խրթել,
—պնեղ և վրաց. ბრჭალი (բրճալի) 'пята' ևլն ևլն:

Ուշագրավ է այդ $y \parallel r$ փոխանցման տեսակետից, վոր վրացիք ևս
խուսափելով ընդհանրապես y (յոտա) հնչյունից, թե բառակզրում և թե
մեջն ու վերջը, վորոշ հայկական փոխառնություններ վերարտադրել են
ր(լ) հնչյուններով, փոխանակ յ, ինչպես, որինակ, კოლბი (կոլտի) 'табун,
стадо', վոր գործ է ածվել Աստվածաշնչի և Ավետարանի հին թարգմանու-
թյան մեջ, իբրև 'խոզերի, յեղների և ուխտերի խումբ', վերցրած է հայոց
'կոյտ' բառից, վորը նույն հին հայոց թարգմանության մեջ («Գիրք Մնա-
ցորդաց»-ում, հրատ. Գ. Խալատյանի, Մոսկվա, 1899) նշանակում է նույ-
նը—'կոյտ' = ձիերի երամակ («Եւ էին Սողոմոնի քառասուն Թ. մատակ ձի
կոլտի», տես Ամատ., էջ 359): Դժվարանում ենք ասել, թե ինչ փոխհարա-
բերություն կա այդ կողմից (փոխառական թե անկախ) — հայերեն կէս և
վրաց. კეობი (կերձի) 'доля, часть, порция' բառերի մեջ, — կամ խայտամ
'թովալ' և վրաց. ხეობა (խլտոմա) 'прыгать, скакать', — սայթ-աքեմ և
մինգ. ჯიტი-უა 'скользнуть, спотыкаться' (Кипш., էջ 236):

¹ Ըստ Ամատունու—ցրդել գործ են ածում Բուլան., Աղար., Մուշ, Շիրակ (էջ 645),
իսկ ցրթել՝ արարատյանում: Պոռթկալ՝ ըստ Աճառ. (922) գործ են ածում Խարբ., Մուշ,
Պոլիս և Աղարատար, պոռթկիլ՝ Վանում, պոռթնալ՝ Արարկիրում (ibid.):

Մեզ համար միանգամայն ակնահայտնի յե $r \parallel y$ սոնանտական փոխանցումը հոյոց յերկրարբառի մեջ, ինչպես—պարտ $\parallel$ պէտ, գարշ $\parallel$ գէշ, աղարտ $\parallel$ աղէտ, պարծ $\parallel$ պայծ, կարծ- $\parallel$ կայծ, խորթ $\parallel$ խոյթ . ., յերբ սկզբնական հնչափոխական յերեւոյթը, իբրեւ փաստ, առաջ ե բերում նայեմ նշանակողական տարբերացում: Նույնը տեսնում ենք նաև $r \parallel n$ ալտերնացիայի մեջ, ինչպես են—

1. Թարց ‘առանց, без’=թանց (գրաբարի նախադրություններ են):
2. Իարծր=արար. բանցր. յեթե չի գործել նաև (-բծր-) յերկու «ր» հնչյունների դիսսիմիլացիայի որոնքը:

3. Կիրճ ‘ущелье’=կրնճ-իո ‘խորշոմ’ ($<^*կինճ-իո$). Իմաստարանական տեսակետից համատ. «խորշ» և «խորշոմ»: Այդ «կիրճ- $\parallel$ կինճ-» ալտերնացիային են հարում նույնարմատ (կ $\parallel$ խ)՝ խինծ=խինծ=արար. խինջ ‘կամավ հավաքած յերեսի խորշոմ, կնճիո. նաև խեթ նայվածք’ (Ամատ., 279):

4. Կործ-եմ ‘ամանը գլխիվար դարձնել, բոլորը դատարկել’ (արարատ. կործանել -id.): Համատ. արդի արար. գլխկոնծի տալ ‘кувырнуть’ կունդկի տալ -id., կոնծել ‘բաժակը շրջելով գինին դատարկել’ այստեղ կոնծ համապատասխան ե հին կոնծ-, իսկ կունդ(-կի) $<$ կոնդ- ստացվել ե սովորական $\Delta >$ դ դիսսիմիլացիայով. — համատ. լոճ (դեղձ) $>$ լոդ, դեղին $<^*ձեղին$ (жел-тый): Կործ-ը հավանորեն ծագած լինի «կոր» սկզբնարմատից «ծ»-ի հավելումով (համատ. գրաբարում՝ կոր ի գլուխ ‘գլխիկոր’, ի կոր ‘դեպի վար, գլխակոր’):

5. Չործ ‘շոր, լաթ, հագուստ, գգնստ, վրայի լաթը, լաթի կտոր, քուրջ’: Համատ. ծունծ ‘քուրջ, շոր’, վորը անցել ե, ըստ իս, վրացերենին՝ ძოდო (ձոնձի) ‘старое платье, ветошь; тряпка’: Արդի ցնցոտի բառը առաջացել ե այդ ծունծ ձևից գավառական ($\Delta >$ ց) հնչափոխությամբ (ձունձ $>$ ձունց $>$ ցունց):

6. Կորդ ‘չբանեցուցած, վարուցան չեղած, կոշտ, չոր, պինդ’: Համատ. կունծն կամ կունծն ‘կունծ, կնծունք, գուղձ, հողի կոշտ կտոր, կամ խոտովը’ (=արար. կունծող), գուղձ-(ն) ‘հողի կոշտ, մեկ բուռ հող’: Ունենք, հետևապես, $r \parallel n \parallel d$ ալտերնացիան: Վրացիք հին ժամանակ գործ են ածել յորճո (կորդի) ‘ღურ’ Աստվածաշնչի մեջ, Ռուսթավելու մոտ . . (տես Կյծ., 424), բայց կա և յորճոն Յոնայի (կորդիս մոնակվեթի) ‘дери’ վորը համապատասխան ե հայոց կունծ բառի նշանակությանը (մոնակվեթի ‘отрезанный, отрезок’ հին բառ ե, — Կյծ., հջ 824), այսինքն «կորդիս մոնակվեթի»=կորդի կտոր. կունձ: Կա և փոխառնված յորճո (կոշտի) ‘твердое тело’ (Կյծ., 626), ուր «կոշտ $<$ կորդ»:

Այսպիսով, ուրեմն, որինակաները ցույց են տալիս, վոր կատարվել ե հնչափոխական ալտերնացիա յերկրարբառային « r » սոնանտի՝ յեմ « y », « n » սոնանտների միջեւ ($r \parallel y$, $r \parallel n$. .)¹: Անշուշտ, այդ հանդիսանում ե իբրև

¹ Մենք անտես ենք անում « r » յերկրարբառայինի անհետանալը, ինչպես արդի բարբառներում ե—բարշել $>$ բաշել, երթամ $>$ եթալ, արջառ $>$ աշառ, դուրս $>$ դուս և այլն. նմանապես թողնում ենք դրա վերածվելը « z » հնչյունի—կորդ $>$ կոշտ, շերտ $>$ շեշտ . . արդի գավառ.

«սպորադիկ» շարունակությունը հարեթական սոնանտների ընդհանուր հնչափոխության¹, իբրև նշանակողական-բառաստեղծական մի միտումի. սակայն դրա հնեարանական կացությունը, իբրև մեզ համար այժմ անգիտակցելի մի յերևույթ, դեռ առհավատչյա չի, վոր նոր լեզուն ևս այդ յերևույթը չի ունենալու, այդ ուղղությամբ ևս չի ընթանալու:

V. ՆՈՐ Ռ, Բ, Ղ, Լ ԲԱՂԱԶԱՅՆԻ և ԶԱՅՆԱՎՈՐԻ ՄԻՋԵՎ

Այս հնչական յերևույթը հատուկ է գլխավորապես մեր բարբառներին, ծնունդ սունելով հենց գրաբարյան շրջանում: Առաջանալով բառասկզբի բաղաձայնի և հաջորդ ձայնավորի միջև՝ ո, ր, ղ և լ հնչյունները միտում ունեն այժմ ևս շարունակելու իրենց բառաստեղծական ընթացքը. և այդ յերևույթը հնեարանական է միայն վորոշ վերապահությամբ, այն է, վոր այժմ չի գիտակցվում, բառասկզբում չի հայտնաբերվում, և կարելի չե ապացուցել միայն լեզվաբանական—համեմատական «պեղումների» շնորհիվ:

Այդ յերևույթի եռությունը սա յե. որինակ, յեթե յեղել է մի պայմանական քօտ արմատ, դա կարող եր հիշած սոնանտների միջամտումով դառնալ պռոտ, պրոտ, պղոտ, պլոտ: Սկզբում այդ յեղել է կարծես թե զուտ հնչաբանական մի յերևույթ, մի փաստական կացություն, սակայն այլ և այլ պատճառների շնորհիվ ստանում է նաև նշանակողական հատկություն, իմաստաբանական դեր: Որինակ, մի պլշել (Երև. ՆրԲ. Շմ.) կամ պլշալ (Վան)՝ «աչքերը հառելով սուր-սուր նայել՝ վռնչով չի տարբերվում, ըստ իմաստի, հին պշեմ, պշնում բայից, կամ արար. (և Ղրբ.) հրեսիկ՝ «voici, ահավասիկ», վորը ստացվել է *hesik ձևից=գրար. ահաւասիկ²: Բայց մենք վերցնենք այն դեպքերը, յերբ հնչական տարբերացումը՝ ր, ո, ղ, լ սոնանտների միջամտումով՝ առաջ է բերել նաև նշանակողական տարբերացում:

1. Դրինդ (Արար., Շիր.)՝ «ձեռքի ափի վերի փափուկ մասը» (Ամ., 171) = թանթուղ (Ղլթղչի, Արճեշ, Ալջվզ. id.): Արմատն է, ըստ իս, *dind (<*dend), վորի հավանական ընդհանուր նշանակությունն եր՝ «փափուկ անոսկր միս». այդ արմատից ունենք գրաբարում՝ դրնդեղ՝ «կակուղ», դնդեր [հոգն.]՝ «թնթղուց, թնթուղ», արդի գավառական՝ դնդեղ (Բուլ. Շրկ.),

ռական (Տրապ., Նորնախ.)՝ երթամ > եշթալ, մարդ > մաշթ . . . : Պետք է ընդգծել, սակայն՝ վոր r || n ալտերնացիան ավելի նոր շրջանի յե պատկանում, քան r || y, վորը իսկական «հնեարանական» է:

¹ Արդյոք, չի՞ անդրադարձել սոնանտների հարեթական այդ ալտերնացիան նաև հրնդ-յեվրոպական արմատների վրա, յեթե ի նկատի ունենանք, որինակ, «baryg(—հարցանեմ)» արմատը, վորը ծագել է *prki-ից («просить»), և «baryg(—հայցեմ)» արմատաձևը (=«выпросить»), r || y հնչափոխությամբ: Սակավ հավանություն կարող է ունենալ «հայց» արմատի սերելը «այց»-ից («иск»), ի > j > h նախդիրով:

² Կա՞ արարատյանում նաև հրէս, հրէդ, հրէն (կամ հրէ)=հրեսիկ, հրետիկ, հրենիկ, *հեսիկ < *հասիկ < (ա)հաւասիկ, ինչպես գրաբարում—հառարակ < *հաւասարակ:

թնթողուց, թնթողունց (Ախլց.), թնթուղ (Ար.) = նախնեաց «դնդեր», առանց վոսկորի փափուկ միս՝ (Ամատ., 168)¹: «թանթուղ» (> թնթուղ) ձևը ստացվել է «*դանդուղ» հին ձևից և վկայում է արմատի նաև *dand- տեսակի մասին (*dend- || *dand- ?):

2. Կլոնջ (Պուլ.), կլոնծ (Ղրբ.)՝ կղկղանքը բրգաձև կանգնած մեծ կտոր մը, թուքի մեծ կտոր մը, գունդ մը՝ (տես Աճ., 574). կլունծ (Ար.), կլոնծ (Շրկ.)՝ սապոնի և նման իրեղինաց գունդ, աղբի կույտ՝ (տես Ամատ., 346): Ընդունելով այս ջ, ծ, ծ հնչյունները աստիճանաբար հետևանք, մենք այդ բառերի նախկին ձևը վերականգնում ենք klond- կամ klont- իբրև՝ կլոր կտոր, գնդակ, КОМОК. — հմմտ. Ղրբ. կլոնդրակ՝ ձյունի, ցեխի ևլն գունդ. կնոջ գլխի սարք (Աճ., 374). փոխնձի ալյուրով և մեղրով շինած գլանաձև հաց՝ (Բորչ. Լոռի — Ամատ. 345): Իսկ 1 հնչյունի միջամտությունը ընդունելով՝ նախկին ավելի հին ձև ենք սեպում kond- || kont նույն «գնդակ» իմաստով. — հմմտ. գրաբ. կունդն, կունդ՝ գնդաձև անիվ, ճախարակ, անվի գունդին ծակը ուր լիսեռը կը մտնա՝ (ԱռԲ.) կամ արդի՝ կոնդ (Ղրբ. Ղզխ)՝ կոճղեղավոր բույսերու տակը մնացած հաստ գլուխը (սոխի, ճակնդեղի . . , տես Աճ., 592): Ըստ իս, այդ «կլոնծ || կլոնջ» ձևերից են առաջացել «ն»-ի սղմամբ և պարզացմամբ նաև — կլոզ (Ասլ. Արբ. Չն.), կոլոզ (Տր.)՝ մարդու և քանի մը անասուններու չոր աղբը, իսկ այդ ձևից կրճատմամբ՝ նաև վանեցոց — կզտիկ՝ յերեխայի մի կտոր կղկղանք՝ գետին ընկած՝ (Աճ., 567):

3. Կրէճ (Արար. Շրկ.)՝ կոտրած կարասի, կժի, աքաշի և այլն տակ, վոր թաղում են բակի մի անկյունում և լցնում են մեջը ջուր, լակ՝ շան, կատվի, հավերի համար՝. Ըստ մշեցոց՝ ձեթի հանքի մեջ շինած քառանկյունի փոքր փոս, ուր հում կտավատն են լցնում՝ (Աճ., 378). այդ նույն իմաստով այլևայլ բարբառներում հնչում են նաև կրին (Ակն. Բիւթ. Չն. Քղի . . , տես Աճառ., 624): Թեպետ կրէճ-ը ամանեղենների տակից է լինում, վորովհետև ամենաամուրն ու կորությամբ հարմարը նա յե, սակայն «կրէճ» և «բոնձ» հոմանիշները հենց նրանով են տարբերվում, ինչպես Աշտարակում են բացատրում, վոր կրէճ-ը կարող է լինել ամանեղենների նաև այլ խոր կոր մասերը՝ հարմար հավերին և այլոց ջուր տալու (b'onj-ը միայն տակն է): Ընդունելով, վոր «կրէճ» ձևը նախնականն է (քան կրիճ-ը) և նշանակությամբ էլ՝ ամանեղենների կորացած՝ գոգավորած մի մասն՝ է, մենք այդ բառի մեջ «Г» հնչյունը համարում ենք նոր առաջացած, վերականգնելով սկզբնական *կէճ || *կեն հարեթական e (է, ջ) հնչումով բառաձևը: Դրա հիմնական նշանակությունն է յեղել՝ թրծած կավ կամ դրա կտորը = գրաբ. խեց՝ հողի աման, խեցի՝ թրծած կավ, կղմինոր, և կտորը, կարծր կեղև խեցեմորթի, խեցատ՝ աղյուսի կտոր՝ (նաև՝ Երև. Կր. Ղրբ. Տփ. — տես Աճ., 464), խեչափառ՝ խեցգետի(ն)՝ ևլն ևլն: Հմմտ. վրաց. კივი (կեցի)՝ глина, сковородка глиняная, глиняная посуда, черевица՝ կամ კივი (կեցի)՝ череп,

¹ Ըստ Աճառյանի (եջ 348) — «թանթախ (Պրբ. Չրս.)՝ կակուղ, փափուկ, անոսկր միս, վոր և թանթուխ, որինակ, մսին թանթուխ տեղեն ան»։ Բառավերջի «խ»-ն անշուշտ «ղ» հնչյունն է և ստուգաբանորեն «ղ» պիտի գրվեր։

костяной щит, напр. у черепахи' (Чуб., 606)¹: Այդ ստուգաբանությամբ՝ կրէճ-ը այնպես ե հարարերում *կեճ-(|| 'կեց') նախաձեին, ինչպես յերևի գրար. կրէժ-ը 'древесный клей' խէժ-ին:

4. Խռինձ (Վան) 'խանձված, չոր խռիվ դարձած բույս' (Ամ., 294, Աճ., 492): «Խռինձ»-ը ստուգաբանորեն ե հնչաբանորեն այնպես ե հարարերում խանձ-ել արմատին, ինչպես արար. դրինդ-ը՝ մյուս բարբառների թանթուղ-ին (խռինձ : խանձ=դրինդ : *դանդ-ուղ):

5. Ճղօր (Բաղ., Վան) 'աղջկանց ե տղոց որորվելու համար շինված կախորրան, balançoire.' (ՆորԲ.) 'փոքր յերեխաները մեջը քնացնելու համար պատե պատ կամ ծառե ծառ շինված որրան' (Աճ., 724): Այդ «ճղօր» ձևվից առաջանում են մի կողմից—ճղօրիկ (Վան), ճղօրտիկ (Վան), արար. ճլորթի (ըստ իս), մյուս կողմից—ճղօր (Բգ. Չն. Վան), ճոնօրիկ (Բբ.), ջղջօր (Բուլ. Ապրն.—տես Ամ., 434)՝ ջ<ղ(լ) փոխանցմամբ: Հիմնական ձևն ե բոլորի՝ ճղօր, հարեթական կլորաշուրթ 0 հնչյունով. իսկ բուն մշակակությունն ե 'կախորրան, качели' (Վան, Մուշ...) ե 'ճոճ, ЛЮЛЬКА' (ՆորԲ.), այսինքն 'ճոճվող իր': Հետևապես, յեթե ընդունենք, Վոր «ղ» հնչյունը նոր ե առաջացել, արմատը պիտի լիներ ճոր-, Վորը ե պահվել ե ճյութանիայի հայերի մոտ—«ճորալ՝ նազիլ, կոտրտվելով քալել շորորալ»։ հմտ. նաև «ճորիկ (Պլ.), ճոր (Պլ. Տգրն.), ճոր պար (Խրբ.), ճոր ճոր (Պլ. Վն.) =ճորելով պարել. մանկական խաղ մ'ե —մանկիկին յերկու թևերեն բռնելով յետ ու առաջ կը քաշեն՝ յերգելով ճորճորի յերգը» (տես Աճառ., 730)²: Հիմնական գաղափարն ե, կը նշանակի, այդ ճղօր<ճոր բառերի համար 'տարուբերվել, ճոճվել, качаться', Վորը, հետևապես, անմիջապես չի կապվում 'կախ ընկնել' նշանակությամբ «ճոլ-» արմատի հետ (արար. ճոլակ 'շալակած կապոց', ճոլոլակ ընկնել 'քաշ ընկնել, կախ ընկնել' մի բանից բռնելով' . . , տես Ամատ., 443): Նոր հայկազյան բառարանի «ճոլորիկ»-ը (=յակուրջի) այնպես ե զարգացել «ճլորիկ || ճղօրիկ» ձևից՝ լիաձայնավորությամբ, ինչպես հիշված «կոլոզ»-ը (Տրապ.) զարգացել ե «կլոզ»-ից (<կլոնձ)—կամ գավառական պոլոզ 'խոտի ելն դեզ (Բգ.), յերկար գդակ' (Տփ., Բալու) բառը՝ «պլոզ»-ից, Վորը նշանակում ե Չմշկածագում 'քարի,

¹ Ըստ Մանի՝ կեց (>խեց) 'կալ' բառը ե վրաց յՁՅՈ (կացի) 'մարդ' նույնանունը (a || e փոխանցմամբ) առիթ են յեղել Աստվածաշնչի հայտնի լեզենդայի, Վոր մարդը կավից ե շինվել, ինչպես նույնը տալիս ե Պրոմեթեոսի վերաբերմամբ նաև հույն առասպելը (դա ել ե կավից մարդ ստեղծում ե յերկնային կրակը գողանալով մարդուն շունչ ե պատճառում):

² Վոր «ճղօրը»-ը առաջացել ե «ճոր-» արմատից ('ճորալ, շորորվել')՝ այդ կողմնակի կերպով կարելի յե հաստատել «ճոճ» բառի ստուգաբանությամբ, այն վերապահությամբ սակայն, յեթե այդ բառի «Օ» հնչյունը յերկբառբառային բնույթ չունի (<աւ), ինչպես այդ մասին ցույց ե տալիս ե վրաց յՁՅՈ (ճոճի), յՁՅՈԵՈ (ճոճինի) 'детские ходули висющаяся люлька' (Чуб., 1714), ե յեթե բառի վերջին «ճ» բաղաձայնը առաջ յեղել ե «ջ» ե առաջընթաց աստիճիլացիայի շնորհիվ՝ բառասկզբի «ճ»-ի ազդեցությամբ՝ դառել ե «ճ» (ճոճ < *ճոջ — ինչպես՝ ճանճ < ճանջ): Այդ դեպքում հին *ձսջ ձևը մենք կհամարեյինք r > ջ սովորական փոխանցումով առաջացած ընդհանուր «ճոր-» (=качаться) բայարմատից, այսինքն — ճոր- > *ճոջ- > ճոճ, կովկասյան (հարեթական) կլորաշուրթ 0 ձայնավորով: Վրացերենը այդ դեպքում փոխառություն ե:

հողի սրածայր կույտ՝ (Աճ, 913). Իսկ վերջինս, թերևս, «լ» հնչյունի միջամտությամբ ստացված լինի «պոզ» (=կոտոշ, por) հիմնական գաղափարից (վորից կրկնությամբ՝ նաև «պոպոզ» = «սրածայր իր», արար. բարբառում):

6. Սլուր (Սշակ, Աշտր, Փարպի)՝ «սրածայր»՝ ասվում է լեռան, գլխի, ժայռի, բլուրի մասին (Ամ., 592): Այդ ձևից ստացվել է, ըստ իս, սղլուր (Սշ. Աշտ. Փար)՝ «նեղ ու յերկայն (յերես)»՝ լպիրշ, յերես առած՝ (որինակ՝ սղլուր երես ուներ, սղլուր տղեք ուներ, *ibid.*¹): Այսինքն՝ սղլուր-ը այնպես է առաջացել սլուր-ից, ինչպես ճղլոր-ը՝ ճղոր-ից: Իսկ «սլուր»-ի նախարմատն ենք համարում «սուր» ածականը, ինչպես ճղոր-ինը՝ ճոր: Յենթարկվելով լիաձայնավորության, սլուր ձևը դառնում է՝ սուլուր (ՆՆխ.), սուրուլիկ (Ախլք. Տր.), սուլուլիկ (Ակն. Արբ. Երև.) > սլուլիկ (Ախլց.) և այլն և այլն (Աճ., 281):

7. Շղարթ (>շղաթ), շղարջ՝ «ձմերուկի» սեխի՝ նարինջի կն վերեն վար՝ յերկարությամբ կտրված շերտ՝ (Ղարաբաղում, տես Աճ., 832): Թե «շղարթ»-ը և թե «շղարջ»-ը յենթադրում են հին *շղարդ ձևը, վորը «ղ» հնչյունի հավելումով առաջացել է *շարդ ավելի հին ձևից (=շերտ). տես դրա մասին վերը (եջ 9-10) — *շերդ- (*շարդ-) || *հերդ- (*հարդ-) ալտերնացիան:

8. Պլոկ-ել (Երև. Ղրբ. Տփ.)՝ կաշին, կեղևը, մորթը քերթել հանել. [փոխար.] կողոպտել, ունեցած չունեցածը թալլել՝ (Աճ., 913): Դրափոխությամբ («մետաթեզիս»-ով) այդ «պլոկել» բայը դառնում է—1) լոպկել (Խն.)՝ «քաշել քաշքշելով արմատաքի պոկել, փրցնել» (Մկ. Մշ. Վն.)՝ «տեռադերծ անել, կաշին ամբողջովին քերթել. փխր. կողոպտել (մարդ մը), պտուղներեն ամբողջապես մերկացնել» (տես Աճ., 434). 2) պլոկել (Ալքս.)՝ «պլոկել, կաշին ամբողջապես քերթել». 3) լպկել (ՆորԲ.)՝ «փետել, սլոկել, հավին փետուրները, կաշին քերթել» (Աճ., 440). 4) լոխպիլ (Խլ. Վն.)՝ «մարմնին մսերը կամ կաշին քերծվիլ. պատը ճեղքոտիլ» (վորից թերևս մշեցոց՝ լոխկել՝ կաշին քերթել, ամբողջապես հանել, պլոկել — տ. Աճ., 432): Այդ բոլոր ձևերի հիմնականն է plok-, վորը „l“ հնչյունի միջամտությամբ առաջացել է, ըստ իս, pok- նախարմատից = պոկել «փրցնել» (Ախլց., Երև., Լոռի, Ղզխ., ՆՆխ., Տփ., — տես Աճ., եջ 919):

9) Կռահ-ել (Պլ.)՝ «գուշակել, մտքով իմանալ». 2 (Բլ.)՝ «ուշադրություն դարձնել, ուշիվ նկատել». 3 (ՆՆխ.)՝ «նախազգալ (որինակ, հոգիս կռահեց, տես Աճ., 611): Այդ արմատին է պատկանում նաև՝ կռաժմունք (Ղրբ. Շուլ.)՝ «յիշոցք, անեծք, թոնթորանք» (որին., «Աստծու կռաժմունքը գլխին թափեց», - *ibid.*). Իմաստաբանական տեսակետից հմտ. արդի արար. «ուշունց», գրար. յիշոցք՝ «իշոց, հայհոյանք» (ԱռԲ.) և յիշ-եմ բայը: „Կռահ-“ ձևի սկզբնական աղբյուրն է պարսկական a k ā h՝ տեղյակ, իրա-

¹ Հմտ., ըստ իմաստի, նույն «սուր» արմատից կաղմված -եղ ածանցով սրեղվիլ բայը (ինչպես համեղ, զորեղ կն), վորը նշանակում է «խիստ յերես առնել, լպրշանալ (Արար., — տես Ամ., 600):

գեկ, осведомленный, վորը անցել է թե գրաբարին ակահ ձևով ու նույն իմաստով և թե բարբառներին, ինչպես — ակախել (Մոկ.), ակխել (Վան) ախլել (Մուշ) 'քնից զարթնել, արթնել. իրազեկ լինել, ուշքի գալ' (Ամատ., 11): Պարսկական արդի ձևն է $\bar{a} \ g \ \bar{a} \ h$, համապատասխան պահլավական $\bar{a} \ k \ \bar{a} \ s$ ձևին (ArmGr., 94):

Լինում են դեպքեր, յերբ ստուգաբանորեն դժվար է վորոշել, թե վոր ձևն է նախնականը, ր, լ.. հնչյուններիովը թե առանց այդ: Որինակ, գրաբ. գռիհ 'ցեխ', գավառ. գռելիս 'ժահր, թարախ' (Մշ. Ար. Խոյ. Շրկ. Ապրն. Վն., — տես Ամ. 154) և մյուս կողմից՝ գախնոց 'աղբանոց, աղբ թափելու տեղ' (նոր Հայկ. Բառ.) կամ, որինակ, կռէժ, գավառ. կռոջ... և մյուս կողմից՝ խէժ, խիժ ևլն: Յերբեմն ել այդ ր, լ.. հնչյունների ներմուծումը նաև այլ հանգամանք կարող է ունենալ, ինչպես, որինակ, Պոլսի «Լուինձ»-ը և նույնիմաստ գրաբ. «կննիռ»-ը. առաջինը կարող էր նաև «կինձ» սկզբական ձևից գոյանալ, վորը պահել է արաբ. բարբառը — խինջ 'կամավ հավաքված յերեսի խորշոմ, կնձիռ, խիթ նայվածք' (Ամատ., 279), վորը յուր հերթին կիրճ 'ущелье' բառի տարբերակն է (տես և՛ 21): Համեմատիր այդ վերջին տեսակետից վերոհիշյալ «խոինձ» յեվ «դրինդ» բառերը:

Մասնավոր հետաքրքրություն է ներկայացնում դարաբ. և նույնից «ճղոպուր, ճողոպուր» (= ընկույզ) բառաձևը յուր «ղ» հնչյունով: Յեթե նախնական և իսկական ձևն է «ճղոպուր > ճղուպուր», վորից է միայն առաջացել «ճողոպուր» (լիաձայնավորությամբ, ինչպես՝ պլոզ > պոլոզ, կլոզ > կոլոզ, սլուր > սուլուր, ճղոր > ճոլորիկ ևլն), այն ժամանակ «ղ» հնչյունը նոր զարգացած յերևույթ կարելի չէ համարել, և ըստ վերոհիշյալ մեր որինականների՝ այդ *ճոպուր (կամ *ճուպուր) վերականգնելիք ձևը մենք կարող ենք տեսնել մինգ. քշծշրո (ճուբուրի) բառի մեջ, վոր նշանակում է 'շագանակ', գործածվելով նաև բուն վրացիների (քարթերի) մոտ, իրենց Գաձլո նույնիմաստ բառի հետ (Կյճ., 1715)¹:

Ռ, ր, ղ, լ սոնանտների «ինտերվանցիոն» դերը նրանով չի վերջանում, վոր կարող են յերկրբարբառ առաջացնել՝ մտնելով բառասկզբի բաղաձայնի և հաջորդ ձայնավորի միջև. դրանք հառաջանում են նաև յերկու բաղաձայնների մեջ և, կարծես թե, վանկարար դեր են խաղում, ինչպես, որինակ, բթեմ 'հրել' (Ջաք. Սարկ., եջ 72)² և արդի արաբ. բոթել,

¹ Մինգրեկերենը վրացերենի հանդեպ ունի — լիաձայնավորություն (полногласие) — սուլիչների հանդեպ՝ շշայիններ, — վր. լ > մին. ր, վր. ա > մին. օ: Բացի «ժարի» || «ճուբուրի» ձևերից, հմտ. նաև վրաց ժաղլի (ձաղլի) 'շուն' և մինգ. Զոլոորի (Չողորի) - id., վրաց քրեձա (կրեբա) 'հավաքել' և մեգր. քորոծշա (կորոբուա) id., վրաց լսլու (սուլի) 'շունչ' և մինգ. քշրո (շուրի) - id., վրաց քծց (կացի) 'մարդ' և մինգ. քոհի (կոչի) - id. ևլն: Հմտ. վրացա-հայկական — վրաց լճաշլա (սժավլա) 'սովորել' և մեր «սովորել», վրաց քրջլու (ճրելի) 'пестроглазый' և մեր ճաղար (Ջրբ.), ճուղուրենց (Վղրշ.), ճղրիկ., վրաց քշրջա (խուրվա) = խորովել ևլն:

² «Հրամայեաց ծառայիցն հանել զնա արտաքս. եւ ծառայքն բթելով հանին ի պալատէն» (Ամատ., 103): Կա նաև գավառական բոթել (Արար., Լոռի) — id., վորի համար հմտ. թերևս ուս. бодаться (? հնդեվր. *bhodh-):

—կճեպ և արար. կլճեպ (Ամ., 344) > արդի խրճեպ, — պնկել և պռնկել, — արար. բրնդել > բրնդորել > բրլրնդորել ‘անկանոն կարկտել’, — գրար. պշեմ (պշնում) և արար. պրլրշել ևլն ևլն. Համեմատիւր այդ վանկարարության տեսակետից նաև արարատ. բառավերջի «ղ» հնչյունի առաջանալը հետևյալ դեպքերում — բիստղ (=գր. քիստ ‘ость’), կունծղ (=գր. կունծն), կոստղ (=վանեց. ոստղ¹ ‘վոստի արմատ’, Ամ., 529 և տրապեգունցոց ost -id.²):

Բայց այդ խնդիրների մանրամասն տնտղումը մեր տվյալ՝ հնեարանական՝ նպատակից դուրս է:

Մասնավորապես միայն պիտի ընդգծել, վոր ու (ր) և լ սոնանտների առաջանալը բաղաձայնի և հաջորդ ձայնավորի միջև տակավին շարունակվում է մեր այժմյան բարբառներում, այն ել՝ յերբ բառը բաղադրվում է ածանցով: Որինակ. արար. սոթ տալ ‘սայթաքել’ կամ փթ-ել (=գրար. փտ-իմ) արմատներից -ik կամ -uk ածանցներով ունինք սոթ-լ-իկ ‘скользящий’ և փրթ-ռ-ուկ ‘гнилой’, վորտեղ «լ», «ռ» հնչյունները այնպես են յերկբարբառ առաջացրել (-թլի-, -թռու-) ինչպես տեսանք բառասկզբի dri-(nd), klo-(nj) ևլն ձևերի մեջ: Մինչև իսկ այդ «լ», «ռ» սոնանտները -ik ածանցի հետ բարդվելով (-լիկ, -ռիկ) ստանում են արդեն նշանակողական թեքում, առաջինը (-լիկ)՝ փաղաքշական (ռուս. -енький), յերկրորդը (-ռիկ)՝ անարգական, ազդվելով, թերևս, «լ»-ի փափկությունից և «ռ»-յի կոշտությունից: Այդպես են, որինակ, Աշտարակում — սուտլիկ ‘врунишка’, կոկլիկ, շեկլիկ, չաղլիկ, հաստլիկ, կարճլիկ, նեղլիկ, բարալիկ (<*բարակլիկ), թմփլիկ, թխլիկ., և մյուս կողմից անարգական նշանակություններով — հուշտուիկ, ‘խրտչող’ (ծի..), հեվուիկ («հեվալ» բայից), լոթուիկ ‘обжора’ («լոթի»-յից), ցեթուիկ ‘շատ միզող յերեխա’ («ցեթել» բայից), հաստուիկ, մունդուիկ ‘անպիտան, паршивый’ ևլն: Համեմատիւր նմանապես — աչլիկ ‘հաջողակ’, ձախլիկ ‘ձախ ձեռքով գործող, левша’ (բայց — ջրիկ ‘ջրհամ, թեթևսուիկ’, կուզիկ сгорбленный, горбатый’, թիլիկ ‘слабосильный’),.., վախ-լ-ուկ ‘վախկոտ’ (վախ-լութունիցը ‘от страха’), խափ-լ-ուկ (փղքշ.) ‘խաբերա’ (կա նաև խափլութուն),.., ճղ-լ-անի (1, 2, 3... ճղլանի),.., քաք-լ-ան, կուզ-լ-ան (վանեցոց), գողլան (Ղրբ.) ‘շուլան’ (Աճ., 246)..., գող-ռ-էճ = գողի ‘ծուլլ’ (Արարատ., ըստ Ամատ., 146)..., կլոնդ-ր-ակ (Ղրբ.) ևլն ևլն³:

Մենք կարծում ենք, վոր բերած որինականները (դրինդ, կլոնծ, կրէն, խոինծ, հղոր, սլուր, պլոկել, կռահել..) միանգամայն հաստատում են ո, ր, դ, լ սոնանտների նոր դերը, յերբ առաջանալով բառասկզբի բաղաձայնի յեվ հաջորդ ձայնավորի միջեվ՝ դրանք ստեղծում են նոր բառածել յեվ յետո ել նոր նշանակություն, ինչպես վոր այդ միտումը շարունակվում է արդի բարբառներում՝ բառածանցման ժամանակ:

Նման դեպք տալիս է հենց հնդեվր. նախալեզուն իրեն *bheg^w- կամ *bhreg^w- (‘կոտրել, բեկել’), *su- կամ *syu- (‘шить, կարել’): ևլն որինականներով:

¹ Ըստ հոդվածս շարող վանեցի գրաշարների՝ այդ բառը հնչվում է վոստղ:

² Այդ ձևը հաղորդեց ինձ ուսանող Հ. Զիդարյանը:

³ Այդպիսի «ղ» ունի և գրաբարի «խայտաբղէտ» բառը, իբրև *խայտաբետ կրկնարմատ ձև հասարակ «խայտ»-ից (пятно), նման՝ հաստամետ, բարձրաբերձ ևլն կրկնակ ձևերի:

Հմմտ. նաև վրաց *v (w)* հնչյունի նման առաջանալը, ինչպես — «ծվերի» (=ծայր), ծւրթա — ծվարթա (=կրթել), ծվեթի (=կաթ) - ծթուա (=կաթիմ), խվեղրի 'доля, надел' (=հերթ < հերդ), ճվարտալի 'չարախոս' (=ճարտար), մ-ծվանե (=կանաչ), խվիթքի 'մողեղ, կոկորդիլոս' (Աստվածաշնչում=հայ. խիթ, հոգն. խիթ-ք id.), խվինջի 'гравий' և կենճի 'камышек' (=խիճ), ճվինթի 'носок у обуви' (=արար. քինթ id.), խվլիկի 'մողեղ' (=խլէղ), խվիթի-րի 'обломки' (=արար. խժռել) ևլն ևլն:

Սոնանտների միջամտական՝ յերկրարբառացման՝ այս հայկական պրակտիկան, թե բառասկզբում և թե արդի բառածախցման մեջ, ունի ընդհանրապես խոշոր լեզվաբանական արժեք: Սա և նախորդ յերկու հնեաբանական յերևույթները ('սոնանտների ալտերնացիան յերկրարբառի մեջ, սիբիլանտների և սպիրանտների ալտերնացիան բառասկզբում) ընձեռնում են մեզ յերեք կարևոր ընդհանուր հետևույթներ:

Նախ, հնարավորություն և ստեղծվում այդ լեզվա-բնաշրջման յեղանակով թափանցել հայկական լեզվախմբի նախարիական («ուրարտա-խալդական») դրության մեջ, այնտեղ յեվս նման զարգացման ուղիներ փրկութիւնով յեվ հասկանալով:

Յերկրորդ, սոնանտների այս հայկական պրակտիկան յուր միջամտական ('յերկրարբառացման) յեվ հնչական փոխանցման կողմերով, կովան գտնելով յեվ այլ հաբեթական կովկասյան լեզուններում, ընդառաջ և գնում հնդեվրոպական լեզվագիտության նվաճմանը այդ ասպարիզում:

Յեվ յերրորդ, հնեաբանական այս յերեք լեզվային յերևույթներն ել շեշտում են լեզվի սոցիալ-հոգեբանական այն կողմը, վոր մարդու գիտակցությունից անկախ կերպով առաջացող նոր հնչատարբերակները, իբրեւ փաստական նոր կացություն լեզվի մեջ, հուժգինս նպաստում են հասարակության մեջ առաջացնելու նայեւ նոր նշանակություններ, նոր հոմանշություններ:

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ — «ԱՌԻԻԾ», «ՄՈՐՄ», «ԽԼԷԶ»

1. ԱՌԻԻԾ (ո, ու հոլովմամբ) ‘սոյում, лев’

Այս բառը հին արտասանությամբ և ուղղագրությամբ յեղել է «առեւծ», ինչպես ընդհանրապես հին «իւ» յերկրարբառը առաջներում զրվելիս է յեղել «եւ»¹։ Իսկ մեր «առեւծ» բառի «եւ» հնչյունակազմը բացի ձեռագրերի մեջ լինելուց՝ հատուկ է նաև ժողովրդական արտասանության, ինչպես Առձեռն Բառարանն է մատնանշում («գրի և Առեւծ, նոյնպէս հընչեալ՝ յար և նման ուամկ.»):

Այդ «առեւծ» ձևը արդարացւում է, մեր կարծիքով, նաև իրեն բառի ծագումով՝ ստուգաբանությամբ, վորը հնդեվրոպական է։

Ընդունելով ըստ համեմատական քերականության, վոր բառի հոլովական ձևերը հանդիսանում են տեսական ֆունկցիաները և սինտագմաները նույն բառի թեորետիկ ընդհանուր բնի հանդեպ, կախված լինելով հոլովական վերջավորություններից և շեշտից, մենք «առեւծ»-ը համարում ենք այդ բնաշրջումի հետևանքով առաջացած մի քարացած ձև, վորից արդեն պատմական շրջանում գոյանում են մյուս հոլովական ձևերը։ Իբրև ուղղական հոլովի սինտագմա՝ շարահյուսակ, «առեւծ»-ը ունեցել է և իրեն հատուկ վերջավորությունը մեզ անհայտ բաղաձայնով և օ (ո) կամ լ (ու) ձայնավորով, յեթե ի նկատի ունենանք այդ բառի հետագա հոլովումը։ Իսկ յերբ հնագույն, արդեն վոչ հնդեվրոպական, այլ «հայկական» շրջանում անհետանում է բառի ուղղական հոլովի ամբողջ վերջավորությունը, այսինքն՝ բացի բաղաձայնից նաև ձայնավորը (օ, լ), այն ժամանակ արտասանական նախկին «պաշարը» բաշխվում է ավելի քիչ վանկերի վրա, առաջ բերելով բառի վերջընթեր վանկում յերկար ձայնավոր (ē), յեթե պատմական այդ մոմենտին լեզուն նման հնչյուններ ունեցել է, կամ յերկրարբառ՝ դիֆտոնգ (ew)։ Յեւ մեր «առեւծ» բառի վերջին վանկի «եւ» հնչյունակազմը հետևանք է «առեծո-» («առեծու-») ուղղական հոլովի վերջավորության անկման, իրեն անհայտ բաղաձայնով. վերջընթեր re- վանկը ար-

1. Տե՛ս Н. Марр, Грамматика др.-арм. языка, СПб, 1903, էջ 12, § 17, և համեմատիր, որինակ, «դիւցազն» առաջացած «դեւցազն» (богородный) ձևից, «բիւր» = ավետ. baevare (պարթևական bē var), «աղբիւր» = հուն. ὑρᾱρ (<*ϕρᾱ Fαρ), «ալիւր» = հուն. ἄλευρον., ուր հայոց «iw»-ը ծագումով յեղել է «ew»։

դեն դառնում ե վերջինը, և e ձայնավորը, այսպես ասած, աճման ե յեն-
թարկվում, ինչպես վոր այդ տեղի յե ունեցել—արտաւար, աղաւթ, ամաւթ
ծանաւթ, արաւտ, հեւս, գիւտ և այլ բառերի մեջ (տես վերը «Հնեարանա-
կան» մի քանի մնացորդներ հայերենում, § 1):

Այդպիսով, ուրեմն, վերականգնելիք հնագույն «առեծ» կամ «առե-
ծու» բունը, կորցնելով ուղղական հոլովում յուր ամբողջ վերջավորությու-
նը և յերեքվանկյան արտասանական նյութապաշարը բաշխելով սոսկ յեր-
կու վանկերի վրա, առաջ ե բերում «առեծ» փակ ձեր, վորը քարանում և
և կայունանում, հետագայում ել վերածվելով «առիւծ»-ի:

Areco- (arecu-) նախնական ձևի վերջին o (u) ձայնավորները հոլովա-
կան ցուցիչներ են, ուր „o“-ն, թերևս, մնացած լինի իբրև արական սեռի
հատկացուցիչ ձայնավոր: Մնում ե arec, վորի սկզբնական a հնչյունը կա-
րող եր թե հայկական հողում առաջացած լինել, վորովհետև հայերը p, n
հնչյուններով չեյին սկսում զուտ հայկական ծագումով բառ (յեթե չհաշ-
վենք «ոունգն—ոնգունք» բառը), և թե մնացած կարող եր լինել հնդեվրո-
պական ժամանակաշրջանից: Այսինքն, բուն արմատը կարող եր լինել հնա-
գույն նախահայկական շրջանում թե rec և թե arec: Հայկական «a» հըն-
չյունը կարող ե անդրադարձնել յուր մեջ հնդեվրոպական *r, ինչպես այդ
տեսնում ենք—առ, դեռ, կռունկ, հեռի, հեռ, սիռեմ, տեռեմ., առնում,
գառն, սառն, ձեռն, ջեռնում և այլն բառերի մեջ, ուր մեր «a»-ն ամենու-
րեք համապատասխան ե այլ լեզուների «r» հնչյունին: Հետևապես, ըստ
համեմատական հնչարանական որենքների, յեթե մեր «առեծ»-ը վերածենք
հնդեվրոպական նախատիպի, կստանանք *areg₁- կամ *oreg₁- (մեր «ծ» =
հնդեվր. *g₁, մեր «ա» = *a, *o. տես ArmGr., էջ 407--408): Իսկ յեթե
հայկական «առեծ»-ը յուր նախադիր «ա» ձայնավորը ստացել և հետագա-
յում, հայկական բնագավառում, այն ժամանակ մեր «-ռեծ»-ը անմիջապես
վկայում և հնդեվր. *reg₁- արմատի մասին:

Հնդեվրոպական այդ արմատը (*reg₁-) մեզ տալիս են լատի-
ներեն rex (սեռ. reg-is) 'թագավոր' և սանսկրիտերեն rājan 'թագավոր'
V*reg₁-ից, վորը նշանակել և 'ուղղել, ուղեւորել, կառավարել, ղեկավարել':
Վոր հայկական «(ա)ռեծ»-ը նախնականում նշանակել և 'իշխող, թագավորող,
ղեկավարող', այդ մենք կարող ենք տեսնել նաև պարսկերեն شیر շիր (šēr)
'առյուծ' բառից, վորը առաջացել և հին իրանական xšā(y)- արմատից
'կարող լինել, vermögen' նշանակությամբ (= հին հնդկական ksayati
'er herrscht, besitzt', տես Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch, էջ 551
—553): Հետևապես, սեմասիոլոգիական իմաստաբանական տեսակետից ևս վոչ
մի խոչընդոտ չկա մեր «առեծ»-ը կապել լատ rex և սանս. rājan բառերի
հետ:

Ինչպես ասվեց, հնդեվրոպ. *reg₁- արմատը սկզբնականում նշանակել
և 'ուղղել, ուղղություն տալ', վորից արդեն առաջ և գալիս 'ղեկավարել,
իշխել' նշանակությունը: Հիմնվւմ. V*reg₁-ը այդ սկզբնական նշանակությամբ
պահել են շատ լեզուներ (արիական, հունական, լատինական, գերմանա-
կան), տալով արմատի զարգացման յերեք աստիճաններ—*oreg₁-, *reg₁-,

(*reg₁), *rg₁- Առաջին *oreg₁- ձևը մենք տեսնում ենք հուն. 'ορέγω 'προσ-
 տираю, протягиваю' և ավեստական arəza- 'ճակատամարտ' իսկապես 'աղ-
 մագիծ' (Schlachtei, տես AirWb, 201-202) բառերի մեջ: Յերկրորդ
 *reg₁- (*reg₁-) ձևը տալիս են ավեստ. raz- բայը = դերմ. richten (նույնար-
 մատ) 'ձգել, ուղղել, ուղեւորել, կարգավորել' (AirWb, 1514) և լատիներեն
 rectus 'ուղիղ', գոթական raihts (ibid.): Իսկ յերկրորդ *rg₁- ձևը վկայում են
 ավեստ. arəzav- 'ուղիղ, հարթ' բառը¹ և հնդեվրոպ. *rg₁i-pyo- (<*rg₁iptyo-)
 'արծիվ' բառը, վորը տեսնում ենք ավեստ. arəzifya- = սանսկ. rjipyá-, հին
 պարսկ. اردشیر (հույների գրությամբ) և հայոց «արծուի» (= արծիվ) բա-
 ռերի մեջ. այստեղ *rgipyo- սկզբում նշանակել և 'ուղիղ վրա թռչող', իսկ
 Ավեստայում նշանակել է նաև մի լեռնաշղթայի անուն (իրբև 'ուղիղ վայր
 իջնող, круто низвергающийся'—(ibid.):

Հետևապես, մենք տեսնում ենք, վոր հնդեվր. այդ *oreg₁-, *reg₁- ար-
 մատը ունեցել է մի հիմնական նշանակութուն 'ուղղել, ուղեւորել', ինչ-
 պես միահամուռ կերպով վկայում են արիականը, հունարենը, լատիներենը
 և դերմաներենը. յերկրորդական ածանցական նշանակութունն է 'ղեկա-
 վարել, իշխել', վորից և 'թագավոր, առյուծ' ելն²:

Ստուգաբանական վոչ մի խոչընդոտ չունենք հայոց «առիւծ» բառը
 հնդեվր. *reg₁- արմատից սերելու նկատմամբ, վոչ իմաստաբանական (սե-
 մանտիկայի) տեսակետից և վոչ ել հնչաբանական, յեթե ընդունենք, իհար-
 կե, վոր այդ բառի «ւ» (w) հնչյունը նոր է առաջացել, հայկական հողի
 ծնունդ է, ինչպես այդ տեսնում ենք նաև մի շարք այլ բառերի մեջ (տես
 եջ 1—4):

* * *

¹ Այդ ավեստ. arəzav-ի համարժեքավորն է զուտ պարսկ. ardav-ը Ardumanis՝
 հատուկ անվան մեջ, վորը իսկապես նշանակում է 'ուղղամիտ' (geradesinnig, AirWb,
 եջ 194), և վորը մենք փոխ ենք առել «Արզուման» նոր ձևով: Արդյոք, մեր արդակ 'ուղիղ'
 (վորից նաև մակ-արդակ) բառը փոխառութուն է այդ պարսկերեն ardav-ից, թե պիտի
 կապակցել արեւելա-ասիական urdig 'ուղիղ' (aufrecht) և հարավասական urdag 'զառիվայր
 ճանապարհ' (Steilweg) բառերի հետ (AirWb, եջ 350, ավեստ. arəδwa- բառին կից):

² Յեթե ղեկավարվենք ընդհանուր լեզվաբանական տվյալներով, մենք այդ հնդեվր.
 *reg₁- արմատը կարող ենք յուր g₁ բաղաձայնի նկատմամբ արտերնացիայի յենթարկել և
 ստանալ *rek₁- արմատը 'յերկարացնել' իմաստով, ուր g₁ || k₁ միջալեզվային հնչյուններ
 են (ձայնեղ ու խուլ). այդ յերկրորդ *rek₁- ձևին են տալիս սանսկրիտերեն raçmi բառը
 mi ածանցով), վորը նշանակում է 'ճառագայթ, սանձ' և պարսկ. راسن, rasan բառը 'թուկ,
 պարան' նշանակությամբ, վորը և անցել է հայերին («երասան») ու արաբներին („rasan-un“):
 Արդյոք, այդ արմատները (*reg₁- || *rek₁-) զուտ հնդեվրոպական են, թե հատուկ են նաև
 այլ լեզվական սիստեմներին. կապ չունի՞, որինակ, հաբեթական rk արմատը (հետալեզվային
 k-ով) այդ հնդեվր. *rek₁-ի հետ, յեթե ի նկատի ունենանք—1) պարսկ. ارغ, arag (urug)
 'թուկ' և ارغ, rag 'ջր' (վորից հայոց «երակ»), ուր g հնչյունը համապատասխան է պեհլե-
 վական k-ին, և 2) հայոց «երկար» ու «երկայն» բառերը իրենց «երկ-» (<rk) արմատով:

II. ԱՌՐՄ ‘մորմ’ միջատը, *фаланга*

Այդ բառը այժմ միայն արարատյան բարբառին և հատուկ, վորից անցել և և դրականին: Գործ և ածել նաև Պ. Պոռշյանը («Կովածաղիկ», էջ 231), իսկ հնուց հայտնի յև միջնադարյան հայոց լեզվում, «Վարդանա առակաների» մեջ (տես Н. Марр, Сборники притч Вардана, СПб, 1895, գիրք II, էջ 332, § 342)¹:

Մորմը խիստ թունավոր մի միջատ է, մեծ սարդի չափ և դրա նման (=ռուսաց *фаланга*). իսկ իբրև բառ նա շատ հին և և, մեր կարծիքով, հնդեվրոպական ծագումով է:

Morm-ը մենք բաժանում ենք յերկու ձևերի՝ մորֆեմների, այն և — mor- արմատի և -m- ածանցի, վորը հնագույն շրջանում անշուշտ յեղել և mo- . հետևապես, այդ բառը յենթարկվելիս և յեղել 0 հոլովման: Բառն այդպես ձևաբաժանելով, այսինքն, ընդունելով, վոր -m- հնչյունը արմատական չէ, մենք ի նկատի ունենք նախ դրա ծագումը և յերկրորդ՝ վոր հնդեվրոպական արմատների վերջում և ածանցներում անհնարին և յերկու սոնանտների անբաժան գոյակցությունը, ինչպես տվյալ դեպքում r և m հնչյուններն են: Mor- արմատը, մեր կարծիքով, անպայման պիտի առնչություն ունենա հնդեվր. *merə- || *mre- ‘մեռնել’ արմատի հետ, և morm-ը սկզբում նշանակած պիտի լինի ‘մեռցնող’ կամ ‘մահացու’, նման նոր պարսկերեն مار mar ‘ոձ’ բառին, վորը, ըստ իրանագետների, նույնպես այդ հնդեվր. *merə- || *mre- արմատին և պատկանում²:

¹ Այդ բոլորը հիշատակվում է Ս. Ամատունու «Հայոց բառ ու բան» գավառական բառգրքի մեջ (տես էջ 489): Ավելորդ չենք համարում բերել «Վարդանա առական» այդ կտորը. «Սափիրա ակն՝ հանց խասիաթ ունի, թե զինքն ու զմորմն ի մին կճուճ դնես, յայնժամ սպանանէ զմորմն...», կամ— «Սափիրայն նշանակէ զբանն ի բերանս վարդապետաց և մորմն զմեղքն ի մարդիկ»:

² Պրոֆ. Հ. Բեդեկյանը իմ ուշադրությունը հրավիրեց «մորմ» բառի այն կիրառության վրա, վոր տեսնում ենք միսթարյանների մոտ, բնագիտական գրվածքներում, ինչպես, որինակ, Գ. Մենեվիշյանի «Բուսաբանություն» գրքի մեջ (Վիլեննա, 1887): Ինչպես գրքի հեղինակն և ասում, մորմազգիները (*solanaceae*)... «ըստ մեծի մասին, խիստ թունացուցիչ թունավոր տնկեր են և յերկրիս տաք կողմերը կը գտնվին». որինակներ և բերում — 1) Գնդարմատ մորմը կամ ագնիվ գետնախնձորը (*Solanum tuberosum*), 2) Մազոտ մորմը (*S. villosum*), 3) Կոզուկ կամ քաղցրադառն մորմը (*S. Dulcamara*), 4) Սև մորմը (*S. nigrum*), 5) Վոսկեխնձորը (*S. Lycopersicum*), 6) Դարասղպեղ, սպանիական տաքդեղ (*Capsicum annuum*), 7) Շնախաղող կամ մոլի, մահացու մորմ (*Atropa Belladonna*) 8) Բուն նիկոտին կամ ծխախոտը և այլն (թվով 12): «Մորմ» բառի այդ անհայտ (ըստ բարբառների) գործածությունը, իբրև «թունավոր բույս» միանգամայն ընդառաջ և գնում մեր ստուգաբանությանը՝ «մահացու» նշանակությամբ:

Հնդեվր. այդ նույն արմատին են պատկանում, ինչպես հայտնի յե, նաև հայոց—1) մեռ-անիմ 'մեռնել', 2) մարդ (do- < *to-ածանցով), վորը նշանակել է իրոք 'մահկանացու, с-мерт-ный' = հնդեվր. *mórto(s), ինչպես և հուն. βροτος, սանսկր. mártā-, ավեստ. marātā- ևլն. (ArmGr. եջք 472—473), 3) մահ կամ ավելի հին մարհ = սանս. mrtyú-, ավեստ. mərəθyu- ևլն. (ibid.):

Մենք կարծում ենք, վոր այդ նույն հնդեվր. *merə- || *mrē- արմատին պիտի հատկացնել նաև հետևյալ յերկու բառերի ծագումը—1) մորթ (ո հոլովումով) կամ մորթի (եա || ւո հոլովումով)¹, վորոնք կարող են արտացոլել հնդեվր. *mor-tho- կամ *mor-th-iyō- ձևերը, և 2) արարատյան «մրո» ('oidium') գավառաբառը, վոր խաղողի հիվանդության մի տեսակն է. հմմտ. հին ռուսաց моръ 'ժանտախտ, моровая болезнь' բառը, վոր հնդեվր. նույն արմատին է պատկանում:

* * *

III. ԽԼԷԶ 'մողես, ящерица. շողուկ, слизень'

Այս բառը գավառաբարբառներին է միայն հատուկ և շատ տարածված է. առաջին նշանակությամբ (մողես, ящерица) գործ են ածում ըստ Աճառյանի՝ Ակն, Արարքիր, Դավրեժ, Յերևան, Յերզնկա, Խարբերդ, Կարին, Ղազախ, Ղարաբաղ և այլն (տես նրա «Գավառական բառարան», եջ 470), իսկ յերկրորդ 'շողուկ, слизень' նշանակությամբ գործ են ածում Բյուլթանիա (ibid.) և Որդու²:

Ծագմաբանական-ստուգաբանական տեսակետից այդ խլէզ բառը, ըստ իս, շատ կարևոր ու հետաքրքիր տեղ է զբաղում, ունենալով առնչական կետեր թե արիական, թե թյուրքական (ТЮРКСКИЙ) և թե կովկասյան-հարեթական լեզվաշխարհների հետ:

Յեթե վերցնենք թյուրքական լեզուները, այստեղ մեր «խլէզ» բառի հետ շատ մոտ կապակցություն են կազմում, գեթ արտաքուստ՝ հնչական տեսակետից, շաղաթայերեն کلاس kelās 'под земной ящерицы' և ավթայերեն کلسکی keleski 'ящерица' (որինակաները ըստ Ռադլովի): Սխալ կլիներ, մեր կարծիքով, յենթադրել թե հայերեն «խլէզ»-ը փոխառնված է թյուրքականից, նախ այն պատճախով, վոր հարևան թյուրքա-ադրբեյջանյան

¹ Այս գոյականից է արդեն կազմվում մորթեմ բայը, վորը նշանակել է 'մորթադերձ անել' և հետո՝ մորթել. այդ վերջին նշանակությունն է այժմ գործածականը:

² Ըստ Աճառյանի (եջ 470)—«**Խլէզ** Ակն. Արբ. Դվ. Երև. Երզ. Խրբ. Կր. Ղզ. Ղրբ. [խլէզնը], Սեր. Վն. Տր. Տփ 'մողես, քարաթոթոշ', քէթթէնքէլէ, 2. Բիւթ. 'շողուկ, սիւմիքլիս պէօճէյի, (առանց պատեանի՝ խղունջի պէս սողուն մէ): Որդվում շողուկի իմաստով գործ ածելու մասին հաղորդեց ինձ մեր Պետական Համալսարանի դասախոս Հ. Զորյանը:

բարբառներում այդպիսի ձև մենք չենք գտնում¹, յերկրորդ՝ այդ բառը շատ ու շատ և տարածված հայկական բարբառներում, այն եւ իրարից շատ հեռու ընկած վայրերում, յերրորդ՝ ձևարանական կառուցվածքը -էզ (ez) վերջածանցով հատուկ և հայերենում նաև այլ անուններին, վորոնք կենդանիներ են նշանակում, և չորրորդ՝ խըլ- (xəl-) արմատը, կարծես թե, պատկանում և նաև արիական ու կովկասյան-հարեթական լեզվաշխարհներին²:

Բայց մեր «խլէզ»-ը յուր խըլ- մասով, վորը անշուշտ արմատն և, կապվում և, ինչպես ասվեց, նաև արիական և կովկասյան լեզուների հետ:

Առաջինի՝ արիականի վերաբերմամբ մենք ի նկատի ունենք ոսերի xil-in, xel-un 'ползти' (=սողալ) բայը, վորից կաղմված և և xelagä 'змея' (=ոձ, տես W. Miller, die Sprache der Osseten, էջ 61): Վսեվոլոդ Միլերը այդ xil- || xel- արմատը կապակցում և սանսկր. khel- (khelati) արմատի հետ վորը նշանակում և իրեն ասելով 'качаться, вертеться', թեպետ ինչպես տեսնում ենք՝ նշանակությունները բավականին հեռու յեն իրարից—'որոր-վել, պտտվել' և մյուս կողմից 'սողալ': Հայոց «խլէզ»-ը յուր խըլ- (xəl-) արմատով կարելի յե կապակցել այդ ոսական xil- || xel և սանսկր. khel- (= ? վխտալ, խլպլտալ) ձևերի հետ այն վերապահումով միայն, յեթե խըլ- անշուշտ վանկը առաջացել և խիլ- ձևից:

Կովկասյան զուտ հարեթական լեզուներն ևս անմասն չեն այս «ազգակցական» խնդրին: Վրացերենը ունի xvlivi, xvliki (xwliki) 'ящерица' (=մողես, տես Чубин., էջ 1745), ինչպես նաև m- նախածանցով՝ mxvlivi 'хамелеон, ящерица' (ibid., էջ 937): Դրանց հետ անշուշտ ազգակից են նաև լազերի xalali 'ящерица' (Վիժէ-յում) կամ mxalai -id. (տես Н. Марр, Грам. чанского яз., СИБ, 1910, էջ 228) և թերևս xuxuli 'крот' (Խոպեյում ibid., էջ 255): Վրացերեն այդ—xvlivi, xvliki, xwliki 'ящерица' և mxlvivi 'хамелеон, ящерица' բառերի բուն արմատն և xwl-(> xvl-), վորը ալտերնացիայի կտրոդ և յենթարկվել մեր «խլէզ» բառի արմատի հետ, յեթե ընդունենք, վոր խըլ- անշուշտ առաջացել և խոլ- շեշտավորից, թեպետ վրաց այդ xwl-(> xvl-) արմատի w (v) հնչյունը կարող և նաև նոր առաջացած լինել (տես էջ 28):

Թեպետ մեր «խլէզ» բառի հետ յուր 'մողես' նշանակությամբ, կարծես, արտաքին՝ հնչյունական՝ առնչություն են կապում, ըստ արմատի,

¹ Մեր հարեան թյուրքականում գտնում ենք «քերթենքելե», վորը Արարատյան դաշտի թուրքերի մոտ դարձել և «քյաստանքյալա»: Ըստ Iusti-laba-յի բրդական բառարանի՝ բրդական چيان (չիան) բառը փոխառնված և թուրքերից և նշանակում և 'մողես' դժբախտաբար, բրդական բարբառը մեզ մոտ չի ներշնչվում:

² Զաղաթայերենի և հայերենի փոխազդեցության տեսակետից մատնանշելի յեն հայերեն—իլ, իլիկ ('веретено') և ջաղաթ. يَلَنگ ileng 'веретено' բառերը, ուր հայերենի -իկ, վերջածանցը (իլ և իլ-իկ) ավելի շուտ վկայում և թյուրքականի (ջաղաթայերենի) ազդվելու մասին և վոչ թե ընդհակառակը: Իսկ առնչություն չկա արդյոք թյուրքական «քերթենքելե» բառի «-քելե» մասի և ջաղաթայերեն kelas բառի միջև:

վրաց xwliki (և xvlivi) բառը յուր xwl (xvl-) արմատով (? < xl-) և ուսանալի xil- բայը, իսկ ըստ ամբողջական կազմի՝ նաև թյուրքական kelas (keles-ki) բառը, սակայն կան մի շարք լեզվական տվյալներ, վոր այդ «խլէզ» բառի սկզբնական որրանը նախարիական Հայաստանը պիտի համարենք:

Նախ՝ -էզ (-ez) վերջածանցի խնդիրը: Այստեղ «է» հնչյունը վոչ թե յերկրարբանային և (<ey), այլ պարզ կովկասյան (հարեթական) e հնչյունն է, նման ռուսաց э-ին (этот 'այս') կամ е-ին (сели 'նստեցին') ևլն: Այդ ածանցը գտնվում է մի շարք «կենդանական» տերմինների մեջ, ինչպես — մողէզ (գրաբարում) 'մողես', վորից, ըստ իս, գավառական «մողոզիկ» id.¹, — գավառական անկաջ լորէզ (=նապաստակ)², կողլէզ 'խղունջ' (Գյումուշ.), 'խղունջի խեցին' (Բք., տես Աճ., 588), դղէզ (Մուշ, Վան, Սիսի.), 'մեղու և իշամեղու (վայրի մեղու)' (Ամատ., 166-167), բզէզ (անալոգիայով «բզզալ» բնածայնական արմատից), տղէզ (ՆորԲ.) 'մեղու' (Աճ., 1026) նույնպես բնածայնական «տղզալ» բայից ևլն: Կենդանիների անունների այդ-կերպ կազմվելը մեզ տարորինակ չպիտքե թվա: Հմմտ. հայերենում «-էտ» ածանցը (կովկասյան e-յով) — առնէտ, կրէտ 'oca', բրէտ 'բոռ oboд', օկոէտ (Վան) 'սկյուռ' (Ամ., 602) և այլ բառերի մեջ: Նման բան մենք տեսնում ենք, որինակ, հնդկա-իրանականում, ինչպես — ավեստ. vazaxa- 'գորտ', ուսական xelagā 'ոձ' (xelun 'սողալ' արմատից), սանսկր. urāga 'ոձ', nagā- id., vihaga- 'թռչուն', antariksaga- id. (antāriksa- 'ողային տարածություն, իթեր' բառից), turaga- 'ձի' (tvar- 'ճեպել, շտապել' բայից) ևլն ևլն. հմմտ. նաև հնդեվր. * (a) l o p e k₁- || * laupek₁- 'աղվես' բառի կազմությունը:

Յերկրորդ, այդ xəl- խըլ-(էզ) արմատի խնդիրն է: Հայկական հողում ևս այդ արմատը ուժեղ կովաններ և գտնում: Պիտի յենթադրենք, վոր մի ժամանակ հայերը ունեցել են *խըլ(-ամ) բայը 'սողալ, զեռալ' նշանակությամբ (վորից և խըլ-էզ). այժմ կա այդ արմատի միայն կրկնակի ձևերը (intensiv-iterativa), ինչպես — «խլվլալ (Ալշ. Մշ. Վն.) 'շարժիլ, երերալ.' Ամպեր կը խլվլան. Ատամս կը խլվլայ. 2 (Տր.) գեղեցիկներու սիրուն նազելաքայլ ճեմելը. Հարսը խլվլալով կուգայ. 3 (Լոռի) նստած տեղը անհանգիստ ըլլալով՝ միշտ վոտքի ելլել 4 (Երև.) վխտալ, եռալ, զեռալ. 5 (Լոռի, Վան) աչքը շլանալ, շաղուել, գէշ տեսնել» (Աճ., 472): Դրանից են նաև Արար. խժվժալ 'զեռալ, իրար անցնել' (լ > ժ փոխանցումով), խլպլտալ (Երև. Տիս.) 'շարժուիլ, թռվալ'. Չուկը ջրումը խլպլտում է» (Աճ., ib.), ուր է հնչյունը նոր և, ինչպես և գրաբարի խլրտամ 'մեղմ շարժիլ, խլրտիլ', խղուրրտիւն=խղուրրտիւն (=խլտվրտիւն) 'խլրտիլ մը բազմության կամ թռչնոց, ճղտոց, շփոթ, ձայն' ևլն: Մեզ համար անտարակույս է, վոր

¹ Ըստ Աճառյանի Գալ. Բառարանի (եջ 792), մողոզիկ բառը հատուկ է Մարաշի և Վանի բարբառներին: Սուրմարվում և Ապարանում մենք լսել ենք «մողոզիկ» ձևով, վորը յուր այդ «բ» նոր հնչյունով անցել է Սուրմարվի (Ջոռ գյուղ) և Ապարանի (Ջարջարիս գյուղ) յեղիղներեն իբրև makizark:

² Այդ բառը մենք վերցրել ենք հայկական բարբառներից, սակայն տեղը չենք նշանակել:

«խլէզ»-ը այս հայկական—կովկասյան (խալդա—ուրարտական) չձեռնարկած և ծագել, վորն այդչափ ձևերով և փոփոխություններով այժմս ել գործածական ե:

Մնում ե քննել «խլէզ» բառի 'շողուկ, խղունջ' նշանակությունը: Այդ դեպքում ևս վոչ մի դժվարություն չի կարող լինել, յեթե ընդունենք, վոր խլէզ ('շողուկ, խղունջ') բառի արմատն ե նույն 'զեռալ, խլվլալ' նշանակությամբ չձեռնարկած (*խլլ-ամ) արմատը, վորը և խլէզ 'մողես' բառինն եր, թեկուզ սկզբում այդ արմատը բնածայնական լիներ, վորով և առնչություն ե կազմում վրաց (xvliki-xvlivi) և արիական (xilin, khelati) ձևերի հետ: Հետեւապես, «խլէզ» սկզբում նշանակել ե 'զեռուն', յենթարկվելով իմաստական տարբերացման ըստ վայրերի: Այդպես են նույն չձեռնարկած գոյականները, ընդհանուր 'զեռուն' գաղափարից սերված, ինչպես—խղունջ, խլուրդ 'крот' ու խլիրդն 'քաղցկեղ. пак', կամ ըստ այժմյան բարբառների՝ խլուրդ (Ախլց) 'փոքր մողես', խլրդուկ (Բիւթ.) 'խլուրդ', խլնրուկ (Ակն) 'խղունջ' ուր խլճրուկ < *խլրջուկ < խլրդուկ, խլմուկ (Մուկ. Ալաշ. Ապրն) 'խլուրդ'. հմտ. ըստ իմաստների այլազանության կարիճ 'скорпион' և Ղրբ. կարիճ 'խեցգետին' (Աճ., 556), գաւ. քարաթոշ, աքրաթաթոշ 'մողես' և քարթալոշ, քարթոշ 'խղունջ' (Աճ., 1103), լորտու (Ակն, Կեյվե, Համշ.) կամ լորտնուկ (Խոտրջ.) 'կողինջ, խղունջ' (Աճ., 736) և մյուս կողմից զրարարի և արդի (Արար.) լորտու 'уж':

«Խլէզ»-ը յուր այդ յերկրորդ նշանակությամբ ('շողուկ, խղունջ') հայերից անցել ե, ըստ իս, ասորիներին և արաբներին, իրրե փոխառություն, վորպիսին են ասորական xlezoṇā 'Schnecke' (=слизень, улитка), արաբ. halazun (տես Hübsch., ArmGr., եջ 305, ուր հեղինակը գրում ե նաև „Letztere Wörter schwerlich echt semitisch“):

Մասնավորապես պիտի նկատենք, վոր խլէզ և խղ-ունջ բառակազմությունները մի յեն. առաջին դեպքում -էզ (-ez) ածանցն ե կովկասյան (հարեթական) պարզ e հնչյունով, իսկ յերկրորդ դեպքում՝ -ունջ (< *ուջ || *ոջ): Այդ -էզ և -ունջ < *ուջ (|| *ոջ) ածանցները ալտերնատիվ ձևեր են e (resp. i) և o (resp. u) ձայնավորներով, ինչպես նույնը (զ || ջ) կա հավանորեն նույնարմատ¹—կողլէզ (Գյումուշ. Տրապ.²) 'խղունջ' բառի մեջ, վորը ունենալով նոր «լ» հնչյուն (տես եջ 22) և առաջանալով *կողէզ հին ձևից =գավառական կողինջ || կողլանջ նույն նշանակությամբ բառաձևերին. համեմատիր նաև—գրաբ. կռէզ || կռէթ 'խէթ' և մյուս կողմից արդի գավառական կռոջ (Վղրշ.) -id.: Իսկ ըստ ձայնավորների ալտերնացիայի հմտ. գավառական—պլէճ և պլոճ 'փոքր կարտոֆիլ ելն' (Ամատ., 558), —բենձիկ և բոնձիկ 'խեցեղեն ամանի կոտրած վոռքը' (Աճ., 201), —ճլէզ || ճլուզ || ճիլազ 'վտիտ' (Ամատ., 435) ինչպես՝ կողլէզ || կողինջ || կողլանջ,

¹ «Կողլէզ»-ը այնպես ե առաջացել «*կողէզ»-ից, ինչպես «մղլէզ»-ը (Ար., Վան. — տ. մատ., 484) 'շեկ այծ' առաջացել ե «մղէզ» ձևից (Աճատ., 786), կամ մշեցոց «մկլէզ»-ը Աողէզ-ից (Ամ., 483): Իսկ կ || խ համար հմտ.—1) կնճիկ || խինճ 'խորշ, ծոց', 2) կռէթ || խէթ, 3) կայտան || խայտամ, 4) գաւ. կինճ || խիճ, 5) կճեպ || խրճեպ...

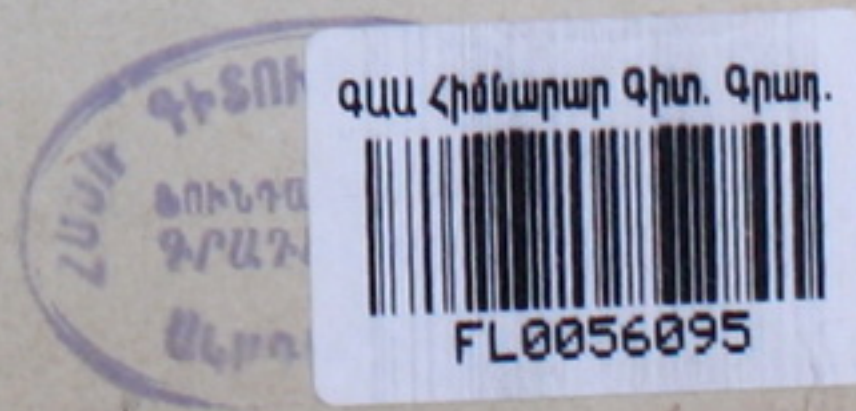
² Ըստ ուսանող Հ. Զիգարյանի:

—գրաբարի կճիճ || կճուճ=խժիժ || խժուժ,— գրաբարի և արդի կորիզ և գավա-
ռական կողինձ ‘հաստ փայտեայ կեղևով կորիզ’ (ծիրանի, սալորի...) և կո-
ղունձ ‘գիհի ծառին կեղևը’ (Աճ., 588—589)¹, —գավ.՝ կոինջ || կոունջ || գոուզ
‘գանգուր’ (Ամատ., 155), —քճէճ || քջուջ (անել), —կոթոինջ || կոթոունջ,
—հավ-նինջ || հավ-նունջ ելն ելն, ուր «ն» հնչյունը նոր ե առաջացել այդ
ջ(ճ)-յերի առաջ, ինչպես են շունջ, ականջ, ճանջ, մրմունջ, շրշունջ, տրտունջ,
խրխինջ, աղինճ (եղինճ), կինճ, Առինջ ևլն: Հմմտ. հաւ -իկ || -ուկ ածանցի
նման փոխանցումը, ինչպես—մլիկ (Բուլ. Մշ. Վան) || մլուկ (Ար.) ‘թախտա-
րիթի, клоп’ (Ամատ., 481) — կամ մրիկ (Ղար. Սիփ. Սոյ) || մրեկ (Վան)
|| մրուկ (Ար.) ‘միջուկը փխրած, սևացած, մուր դարձած ցորեն և հիվանդու-
թյունը’ (Ամ., 494)—կամ գրաբ. բղուկ ‘բղուղ’ || բղիկ ‘բղիղ’ (Աճ., 195) ևլն:

Այս բոլոր վերոնկարագրյալը մեզ հաստատ կռվան ե ծառայում
պնդելու, վոր «խլէզ» բառը յուր յերկու նշանակությամբ ել ‘մողես. խղունջ’
¹) ունի կովկասյան ծագում ընդհանրապես (հմմտ. վրաց xvlivi, xvliki)
յեւ հայկական (խալդա—ուրարտական)՝ մասնավորապես, յատկապես ըստ
կազմության, ²) առաջացել ե xəl- ‘խլվլալ, խլրտալ’ արմատից նշանակելով
սկզբում ‘զեռուն,’ ինչպես յեւ ալ «կենդանական» տերմինները (խլուրդ,
խղունջ, խլմուկ...), յեւ ³) մուտք ե գործել իբրեւ փոխառություն նայել
այլ լեզուների մեջ (ասոր.-արաբ. xlezona ‘խղունջ’, թերեւս ջաղաթ.
kelas ‘մողես’...):

¹ Վերջածանց -էզ > -իզ ունենք վոչ միայն այդ «կորիզ» բառի մեջ. հմմտ.
հաւ—կոճէզ || կոիզ ‘խէժ, խիժ’, —մողէզ || մողիզ, —բզէզ || բզիզ, —գավառ. կոճղէզ(բույս ե. «клуб-
невая» ?) || կոճաղիզ(Աշտար.), —բարխէժ (Ար., Շրկ. Բուլ. Մուշ) ‘կրնկի վրա գոյացած կոշտ
ժահրոտ վերք’ || բարկիճ id. (Սոյ, Իզդ., —տես Ամ. 670) ևլն: Կա և հատուկ գավառական -ուզ
վերջածանց, ինչպես— լուուզ, պլուուզ, ճլուուզ, տոուուզ, խլուուզ (|| խլուշ), կուտոուուզ... ածական-
ներում: Հմմտ. -էճ || -իճ ածանց—բրոէճ («թռչուն անստոյգ», Ամատ., 94., ըստ խա=χοχ-
λάтая բրուկ ‘χοχολ’ բառից), բուէճ ‘բու’, (գրաբ.), ուտիճ ‘ցեց’ (գրաբ.), մունիճ (Մշ.
Վան) ‘տիզ, клещук’ (Ամատ., 490), կարիճ ‘скорпион’, բաղիճ ‘клоп’ (Տփ.) ևլն: -էզ (-իզ)
|| -էճ (-իճ) ձևիչով ունենք և վոչ կենդանական տերմիններ, բայց ածականներ, ինչպես
—ակլէզ պկլէզ (նորն.) ‘թեթևաոլիկ’ (Ամ. 13), կոռէճ || գոգոէճ, ‘գողի’, մոճողէզ (բույս ե.),
բողիճ (բոխի կաթն ե.), տուէճ (Վան) ‘ուժասպառ’...

² Կովկասյան մյուս լեզուներում ‘մողես’ բառի համար մեզ հայտնի յեն լեռնական
հրեաների malʕuc (մալղուճ), ուտիական milʕone, չեչենական melqu: Ըստ յերևույթին
գրանք իրանական ծագում ունեն, առաջանալով *mareguc ձևից, ուր m a r պիտի նշանակեր
‘ոճ’ (= պարս. مار), իսկ -g u c գրափոխությամբ նույնը պիտի լինի, ինչվոր բրդական
-jok մասնիկը marejok (مارچوك) ‘leopard’ բառի մեջ. հմմտ. բրդական m a r g i s k
(مارگسک) ‘լորտու, уж’ իսկապես ‘կանաչ ոճ’ (տես Iusti-Iaba): Այդ -g u c (-g u c) < jok
վերջամասի նշանակությունը մեզ անհայտ ե. հավանորեն իրանական մի բառ լինի («մար ե
ջուկ» e իզաֆետով): Հայկական բարբառները ‘մողես’ բառի համար ունեն և այլ տերմին,
այն ե՝ բարաթոշ, բարաթոթոշ, աքրաթոթոշ..., վորոնք անշուշտ կովկասյան ծագմամբ բա-
ռեր են հմմտ. յերկրորդ -թոթոշ մասի հետ թերես վրաց ჯოჯო jojo ‘մողես’ (? < *dodo):

ЦЕНА

АIII

881